E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
SJIF Impact- 5.54
December 2021 Special Issue 4 Vol. I

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

December 2021

Special Issue 4 Vol. I

TRIBAL CULTURE AND MOVEMENT

आदिवासी संस्कृती आणि चळवळ

EDITORIAL BOARD

Dr. PRASHANT NAGAONKAR
I/C Principal,

Dr. SANJAY KAMBLE
Department of English

Prof. KIRAN BHOSLE
Department of Hindi

Prof. SANDEEP GAVIT
Sub Co-ordinator

Dr. BHAGYASHRI PATIL
Member

Prof. SACHIN DHURVE
Co-ordinator

Yashawantrao Chavan (K M L) College, Kolhapur

Kolhapur Municipal Corporation's
YASHAWANTRAO CHAVAN (K M C), COLLEGE
Dhotri Galli, Gangawesh, Kolhapur (M S)

Akshara Publication
Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon (Maharashtra) 425201
Website:www.aimrj.com Email:aimrj18@gmail.com

E- ISSN 2582-5429

AMRJ

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

SJIF Impact- 5.54

December 2021 Special Issue 4 Vol. I

TRIBAL CULTURE AND MOVEMENT

आदिवासी संस्कृती आणि चळवळ

Yashawantrao Chavan (K M L) College,
Dhotri Galli, Gangawesh, Kolhapur (M S)
e-mail : yckpcollege@yahoo.in
webside: www.yckmccollege.ac.in

© Principal, Yashawantrao Chavan (K M L) College, Kolhapur

EDITORIAL BOARD :

I/C Prin.(Dr). PRASHANT NAGAONKAR
Dr. SANJAY KAMBLE
Mr. KIRAN BHOSLE
Mr. SACHIN DHURWE
Mr. SANDEEP GAVIT
Dr. BHAGYASHRI PATIL

Scientific Journal of Impact Factor (SJIF)

TOGETHER WE REACH THE GOAL

International Impact Factor Services

International Society for Research Activity (ISRA) Journal-Impact-Factor (JIF)

AMRJ Disclaimer:

For the purity and authenticity of any statement or view expressed in any article. The concerned writers (of that article) will be held responsible. At any cost member of Akshara's editorial Board will not be responsible for anyconsequences arising from the exercise of Information contained in it.

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54

December 2021 Special Issue 4 Vol. I

TRIBAL CULTURE AND MOVEMENT

आदिवासी संस्कृती आणि चळवळ

Index

Sr.No	Title of the Paper & Author's Name	Pg.No
1	संपादकीय...	5-6
2	निसर्ग आणि मानवी मूल्ये संवर्धन करणारी आदिवासी संस्कृती संतोष पावरा	7-10
3	आदिवासी संस्कृती आणि चळवळ वाहरू सोनवणे	11-17
4	आदिवासी चळवळ दत्तात्रय मुंढे	18-22
5	आदिवासी संस्कृती आणि चळवळ श्रीरंग तराळ	23-29
6	आदिवासी कवितेचा विद्रोही स्वर डॉ. सखाराम डाखोरे	30-33
7	आदिवासी साहित्य डॉ. प्रशांत नागावकर	34-57
8	भारताचे आद्यक्रांतिवीर राजे उमाजी नाईक मारुती शिरतोडे	58-62
9	नजूबाई गावित : जनआंदोलनाचा आधुनिक लोकशाहीसोबत जोडणारा दुआ कॉ. धनाजी गुरव	63-65
10	आदिवासी समाजाचा दीपस्तंभ आणि त्यांच्या कविता डॉ. दीपककुमार वळवी	66-70
11	आदिवासी समाजाचा दीपस्तंभ आणि त्यांच्या कविता लता कथ्थू गवित	71-74
11	महाराष्ट्रातील आदिवासी समुदायाच्या विकासातील अडचणी व उपाय सचिन धुर्वे	75-80
12	यवतमाळ जिल्ह्यातील कोलाम समाजाचा गावबांधणीचा संस्कृतीचा अभ्यास डॉ. ज्योत्ना शिवणकर/डॉ. विशाल मून	81-83
13	आदिवासी समाजजीवन सचिन जयस्वाल	84-85
14	आदिवासी समाज डॉ. भाग्यश्री पाटील	86-89
15	भारतातील आदिवासी चळवळींचा अभ्यास दत्ता पुकळे	90-91
16	महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाजीच्या समस्या संयोगिता दिलीप सोरटे	92-94
17	मधु कांकरिया की सामाजिक जीवन में आदिवासी चित्रण पी.चिन्नायी	95-96

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
December 2021 Special Issue 4 Vol. I

18	आदिवासी साहित्य की प्रासंगिकता किरण भोसले	97-102
19	**आदिवासी समाज और संस्कृती संदीप गावित**	**103-106**
20	Tribal Culture and Movements Anjali Arun Kamble	**107-112**
20	**Expansion of Empire and Eradication of Nomadic Culture: A Study with J.M.Coetzee's novel, 'Waiting for the Barbarians' Mr. Sandeep Sitaram Hargane**	**113-115**
21	DeepaKKumar Valvi's Dubu Dubung Chay Chay: A Dipiction of Billa Culture Dr. Sanjay P. Kamble	116-118
22	LITERACY STATUS IN NANDURBAR DISTRICT OF MAHARASHTRA Dr. Yuvraj Mote / Dr. S. A. Pore	119-122
23	शोधनिबंधकर्त्यांचे नाव, पत्ते व संपर्क क्रमांक	123-124

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
SJIF Impact- 5.54
December 2021 Special Issue 4 Vol. I

आदिवासी चळवळ

- दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे

प्रस्तावना :-

ढोबळ अर्थाने भारतीय समाजाचे वर्गीकरण समाजशास्त्रीय दृष्टीकोणातून तीन विभागात केले जाते. १) आदिवासी समाज २) ग्रामीण समाज ३) नागरी समाज. या तीनही समाजाच्या जीवनपद्धती भिन्न असल्याचे आढळून येते. यामध्ये आपल्या शोधनिबंधाच्या दृष्टीने आपण फक्त आदिवासी समजातील चळवळीचा अभ्यास येथे करणार आहोत.

जवळजवळ जगातील सर्वच देशात आदिवासी लोक आढळून येतात. विशेषतः अविकसित, दर्याखोऱ्यामध्ये भटके व नैसर्गिक जीवन जगणारा हा समाज आजही विकासापासून कोसो दूर आहे. वेगवेगळ्या देशात वेगवेगळ्या नावाने यांना संबोधिले जाते. उदा. अमेरिकात रेड इंडियन्स, युरोपात जिप्सी तर भारतात आदिवासी. भारतीय संघराज्यातील २९ घटकराज्यात आणि सर्व केंद्रशासित प्रदेशात आदिवासी जमाती आढळून येतात. त्याची नावे, बोलीभाषा, पोशाख, आर्थिक क्रिया यामध्ये विविधता आढळते. साधारणतः भारतात लहानमोठ्या आकाराच्या ५७० पेक्षाही जास्त आदिवासी जमाती आढळून येतात. आदिवासी जमातींचे शास्त्रशुद्ध अध्ययन झाल्याशिवाय या जमातींची खऱ्या अर्थाने आपणास ओळख होणार नाही.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

आदिवासी समाजाच्या जीवनमानाचा अभ्यास करणे.

आदिवासी समाजाच्या सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.

आदिवासीं समाजाच्या संघटनात्मक चळवळींचा मागोवा घेणे.

विविध आदिवासी जमितींच्या सामाजिक चळवळींचा शोध घेणे.

वेगवेगळ्या राज्यातील आदिवासी चळवळींचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

सामाजिक चळवळीतून आदिवासी चळवळ कशी उदयास आली ते पहाणे.

आदिवासी चळवळींचा या समाजावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत आदिवासी चळवळ यामध्ये प्रामुख्याने दुय्यम सामग्रीच्या आधारे माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण केलेले आहे. यामध्ये आदिवासी चळवळींशी संबंधित असलेले विविध साहित्य, संदर्भग्रंथ, शोधनिबंध, मासिके, राष्ट्रीय स्तरावरील अहवाल, संशोधन लेखांचा संदर्भ म्हणून उपयोग केलेला आहे.

आदिवासी समाज म्हणजे काय ?

इंग्रजी भाषेतील Tribe या शब्दासाठी मराठी भाषेत जमात आणि Tribes शब्दासाठी जमाती ही संज्ञा उपयोगात आणली जाते. आदिवासी ही संज्ञा जमात व जमातीच्या सदस्यांची काही जीवनवैशिष्ट्ये

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
December 2021 Special Issue 4 Vol. I

वा लक्षणे यांचा बोध करून देणारी आहे. भारतात आदिवासी जमाती मोठ्या संख्येने असून त्या भारतभर पसरलेल्या आहेत.

भारतीय समाजशास्त्राचे जनक डॉ.जी.एस.धुर्ये यांनी आदिवासींना 'मागासलेले हिंदू' असे संबोधिलेले आहे. एस.व्ही.ठक्कर हे अभ्यासक आदिवासींना 'मुळचे रहिवासी' असे संबोधितात तर भारतीय संविधानात आणि भारतीय शासनव्यवहारात 'अनुसूचित जमाती' (Schedule Tribes) हा शब्द वापरलेला आहे. भारतीय राज्यघटनेत जमात (Tribe) हा शब्द वापरलेला असला तरीही जमात व जाती या संज्ञेची व्याख्या केलेली नाही. परंतु काही समाजशास्त्रज्ञांनी आणि मानवशास्त्रज्ञांनी अभ्यासाअंती व्याख्या केलेल्या आहेत. नेमका अर्थबोध होण्यासाठी काही व्याख्या खालीलप्रमाणे.

गिलीन आणि गलीन :-

एका विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा व समान सांस्कृतिक जीवन जगणाऱ्या स्थानीय गटांच्या समुच्चयाला आदिवासी समाज असे म्हणतात.

डॉ.डी.एन.मुजुमदार :-

समानत्व असणारा, एकाच भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा, विवाह, व्यवसाय आदी बाबतीत सामान्य निषेधनियमांचे पालन करणारा, एकच भाषा बोलणारा, परस्पर उत्तरदायित्व निर्माण करण्याच्या दृष्टीने एक पद्धतशीर व्यवस्था स्वीकारणाऱ्या कुटुंबाचे किंवा कुटुंब समुदायाचे एकत्रीकरण म्हणजे आदिवासी समाज होय.

सामाजिक चळवळ म्हणजे काय?

'सामाजिक चळवळ' कशाला म्हणावे याची समाजशास्त्रज्ञांनकडून काटेकोरपणे व्याख्या केलेली दिसून येत नाही. एकोणिसाव्या शतकात सुरुवातीला युरोपमध्ये Social Movement (सामाजिक चळवळ) हा शब्द मोठ्या प्रमाणात उपयोगात आणला जाऊ लागला. हा काळ मोठ्या प्रमाणावरील स्थित्यंतराचा होता. शोषित वर्गाच्या उद्धारासाठी काम करणाऱ्या राजकीय व्यक्तिमत्वाकडून प्रथम या शब्दाचा वापर केला गेला. यासंदर्भात विविध चळवळींचा अभ्यास करून अध्ययन करण्याच्या दृष्टीने एकसमान सूत्र शोधून काढणे आवघड होते. यादृष्टीने पॉल विल्किन्सन यांनी 'सामाजिक चळवळ' Social Movement या शब्दाच्या अर्थाची मांडणी सध्याच्या परिस्थितीवर केली आहे. ती म्हणजे : समाजाच्या कोणत्याही स्तरात मोठ्या प्रमाणावर सामुहिक बदल घडविण्यासाठी साम, दाम, दंड, भेद असे कोणतेही धोरण स्वीकारण्याची तयारी ठेवून केलेले काम म्हणजे चळवळ असे म्हणता येईल . ह्या चळवळीला हिंसा आणि कायद्याचे बंधन असू शकत नाही. समाज रचनेत क्रांती घडविणे हा चळवळीचा मोठा उद्देश असतो. म्हणून सामाजिक चळवळीचे स्वरूप इतिहासातील चळवळीपेक्षा वेगळे असते.

जे.आर.ग्रासफिल्ड :-

प्रस्थापीत समाजरचनेत बदल घडवून आणण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या सामुदायिक मागण्या हे सामाजिक चळवळीचे स्वरूप असते.

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
December 2021 Special Issue 4 Vol. I

पॉल विल्किन्सन :-

विचारपूर्वक सामुहिक प्रयत्नाद्वारे कोणत्याही दिशेने आणि हिंसा बेकायदेशीर कृत्य, क्रांती यावेळी कोणत्याही साधनाद्वारे परिवर्तनास प्रोत्साहन देणे म्हणजे सामाजिक चळवळ होय.

भारतातील आदिवासी चळवळी :-

Anthropological Survey Of India यांनी केलेल्या १९७६च्या अध्ययनानुसार भारतात ३६ आदिवासी चळवळी झाल्या. त्यातील १४ चळवळी उत्तरपूर्व भारतातील होत्या. पूर्व भारतातील ७ चळवळीपैकी एका चळवळीने स्वतंत्र झारखंड राज्याच्या मागणीसाठी चळवळ केली. मध्य भारतात भगत चळवळ व गोंड आदिवासींची चळवळ झाली. पश्चिम भारतात भिल्लांची भगत चळवळ उभी राहिली. तसेच आदिवासी शेतकरी चळवळ व स्वायत्ततेसाठी राजकीय चळवळ अशा दोन चळवळी उभ्या राहिल्या. बोडोलॅन्डची मागणीही आदिवासींकडून होताना दिसते. आदिवासी चळवळी फार अधिक प्रमाणात झाल्या असे नाही. परंतू एवढे मात्र निश्चित की मागील दिडशे वर्षात कोणत्याही मुख्य आदिवासी समुहाने आंदोलन केले असेही नाही.

आदिवासींचा स्वातंत्रलढा :-

आदिवासींचे असंख्य प्रश्न आज जसे आहेत तसेच ते स्वातंत्र्यपूर्व काळातही होते. इंग्रजांनी जाणीवपूर्वक यांच्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केले. त्यामुळे इंग्रजाविरुद्ध सर्वप्रथम शस्त्र आदिवासींनी उचलले. परंतु याची इतिहासात कोठेही नोंद नाही. इ.स.१८५५-५६ मध्ये संथाल व मुंडा या आदिवासी जमातींनी ब्रिटिशांविरुद्ध बंड पुकरले होते. संथाल यांच्या नेतृत्वाखाली 'भूमजी मुव्हमेंट' या नावाची चळवळ आदिवासी हक्कांसाठी सुरु केली. आदिवासींचे जमीनदार व व्यापारी यांच्याकडून जे शोषण होत होते त्याच्याविरुद्ध ही चळवळ चालू होती.

भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातही आदिवासींचा सक्रीय सहभाग होता. आदिवासी क्रांतीचे मेरुमणी शंकरशहा रघुनाथशहा यांनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ उभारली. आपल्या बोलीभाषेत आदिवासी लोक एकमेकांना इंग्रजाविरुद्ध संदेश देत असत. गडचिरोली जिल्ह्यातील घोटचेवीर बाबुराव शेडमाके यांनी इंग्रजाविरुद्ध उठाव करून स्वातंत्र्य चळवळ उभारली. त्यामुळे त्याला इंग्रजांनी २१ ऑक्टोबर १८५७ ला चंद्रपुरच्या गोंड राज्याच्या किल्लूयावर फाशी दिली. आदिवासी चळवळीत भिल्लांचे नाव सुद्धा महत्त्वाचे आहे. अनेक आदिवासी योध्यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग घेतला. यामध्ये 'उमेद वसाबा' यासारख्या अनेक भिल्लांनी तात्या टोपेंना मदत केली आहे.

आदिवासींच्या शोषणाविरुद्ध सन १८५७ मध्ये 'बिरसा भगवान मुंडा' याने चालविलेली चळवळ आदिवासींच्या उत्थानातील मैलाचा दगड ठरली आहे. ब्रिटिशाविरुद्ध बंड करणे सामान्य काम नव्हते. परंतु आदिवासींचा उद्रेक हे दाखवून देतो की, आदिवासीवरील अन्याय व पिळवणूक यांनी या काळात शिखर गाठले होते. बऱ्याच वेळेस अनेक ठिकाणी ब्रिटिशांना माघार घ्यावी लागली होती.

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
December 2021 Special Issue 4 Vol. I

संथालाची चळवळ :-

अनेक दिवसाच्या अन्याय व छळवणूकीविरुद्ध संथाल व मुंडा आदिवासींनी आपले रक्त सांडले. इस्ट इंडिया कंपनीने जमीनदारी सुरु केली होती. जंगलात हजारो वर्षापासून स्थायिक झालेल्या आदिवासींना जमिनीवरून हटविण्याचे अधिकार ब्रिटिशांनी जमीनदारांना दिले होते. जमीनीवर ब्रिटीशांची मालकी, शेती करणारे जमीनदार आणि आदिवासींना त्यापासून वंचित करणे असा हा नवीन प्रकार निर्माण झाला होता. म्हणजेच आदिवासी आपल्या जमिनीपासून वंचित होणार होते. यालाच आदिवासींनी या चळवळीद्वारे विरोध केला. नंतर या चळवळीचा विरोध हा व्यापारी मध्यस्थ आणि सावकार यांनाही झाला. संथाल आदिवासींनी केलेले बंड एवढे प्रचंड होते की, ब्रिटीश सरकार हादरून गेले होते. या चळवळीची नोंद प्रसिद्ध विचारवंत व साम्यवादी नेते कार्ल मार्क्स यांनीही घेतली. परंपरागत दृष्ट्या संथाल वनसंपत्ती ही आदिवासींची असताना तेथून हुसकवण्याचा डाव ब्रिटिशांनी सुरु केला होता. शेतीवर मालकी नाही, जंगलावर मालकी नाही, वेठबिगारी सारखे जमीनदारांच्या शेतीवर राब-राब राबणे यातच सावकारांचा जुलुमी कर्जजाच यामुळे संथालमध्ये विद्रोह निर्माण झाला. इ.स.१८५५च्या दरम्यान विरभूमी, बंकूरा, छोटा नागपूर आणि हजारीबाण या परिसरात सात हजार संथाल एकत्र आले. १ ऑगस्ट १९५५ पर्यंत संथाल व ब्रिटीश सैन्यात तुंबळ युद्ध झाले. यात ५०००० संथाल मारले गेले. अनेकांना जेलमध्ये टाकले. यात संथालांचा पराभव कर्मप्राप्त होता. परंतु ही चळवळ विद्रोहाचे फलित ठरली.

बोडो चळवळ :-

बोडो म्हणजेच कछाटी लोक असून ते आशियातून आलेले आहेत. बोडो आदिवासींनी कछाट पहाडाच्या पठारी भागावर आपले राज्य स्थापत केले. त्यांची राजधानी गुहावटी ही होती. खरे तर ब्रिटिशांच्या राजवटीतच बोडो आदिवासींनी आपल्या वेगवेगळ्या राज्याची मागणी केली होती. बोडोलँडची मागणी अर्थात बोडो आंदोलन हे आदिवासी क्षेत्रात स्वायत्तता देण्यात यावी या मागणीशी संबंधित आहे. या आपल्या मागणीच्या पूर्ततेसाठी अखिल बोडो छात्र संघटनने हिंसात्मक मार्गाचाही अवलंब केला. आसाम बंद पाळला, रेल रोको, आंदोलन केले. 'करो या मरो' असा नारा उपेन्द्रनाथ ब्रह्मा या त्यांच्या नेत्याने दिला.

झारखंड चळवळ :-

आदिवासींच्या इतर चळवळीप्रमाणेच बिहारमधील आदिवासींनी 'झारखंड' या आपल्या निराळ्या राज्यासाठी लोकचळवळ उभी केली होती. १९४६ मध्ये आदिवासी महासभा संघटित झाली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारत सरकार आपल्या मागण्याकडे लक्ष देईल असे त्यांना वाटत होते. परंतु त्यांचा भ्रमनिराश झाला. त्यामुळे त्यांनी १९५६ला जमशेदपूर येथे भरलेल्या अधिवेशनात झारखंड पार्टीची स्थापना केली. अनेक दिवस हे आंदोलन चालले त्याच प्रेरणेतून 'बिरसा सेवा दला'ची निर्मिती झाली. त्या दलाने सन १९६८ मध्ये झारखंड राज्याची मागणी केली. बिरसा आंदोलन भूमी बळकावणाऱ्याविरुद्ध तसेच सावकार व महाजनाविरुद्ध जोर धरू लागले. इ.स.१९७३ मध्ये शिबू सोरेन यांनी झारखंड मुक्ती मोर्च्याची स्थापना केली. त्यांनी आपले आंदोलन अधिक तीव्र केले. आदिवासी जमातीचे शोषण करणाऱ्यांनाच्यातून

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal SJIF Impact- 5.54
December 2021 Special Issue 4 Vol. I

बाहेर हाकलण्यासाठीच खऱ्या अर्थाने ही चळवळ होती. त्यामुळे त्यांनी स्वतंत्र राज्याचा दर्जा झारखंडला मागितला. १५ नोव्हेंबर, २००० साली अखेर हे नवे राज्य निर्माण करण्यात आले. तरीही आज झारखंडसमोर असंख्य आदिवासींच्या समस्या उभ्या आहेत.

सारांश :-

आदिवासी चळवळीचा आढावा घेतल्यानंतर असे लक्षात येते की, भारताचे मूळ रहिवाशी असणाऱ्या या जमातींना ब्रिटीश आणि भारतीयाकडून ही निराशच पदरी पडली. नागा, मिझो, झारखंड, बोडो, संथाल या जमातींनी त्यांच्या शोषणाविरुद्ध चळवळी उभ्या केल्या आहेत. यात त्यांना बऱ्याच प्रमाणात यश आल्याचे दिसून येते. प्रयत्न करूनही ब्रिटिशांना त्यांच्या चळवळी दाबता आल्या नाहीत. आता-आता कुठे आदिवासींच्या विकासासाठी काही कार्यक्रम व योजना भारत सरकार आखत आहे. परंतु त्याचे स्वरूप किंवा तीव्रता कमी आहे.

प्रगत समाजाचे आक्रमण एकीकडे या समाजावर होत आहे. त्यामुळे कित्येक वर्षे जपलेली संस्कृती नष्ट होते की काय अशी भीती या लोकांत निर्माण झालेली आहे. आतापर्यंत पाहिलेल्या आदिवासी चळवळींचा मागोवा घेतल्यास माझ्या लक्षात आले की, आदिवासी चळवळींची मुख्य तीन कारणे आठवतात.

आदिवासींना जमीन कसण्याचे पट्टे अथवा हक्क मिळण्याबाबत.

बिगार आणि वेठबिगार यातून मुक्तता मिळविण्यासाठी.

विविध प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या आदिवासींच्या चळवळी म्हणजे त्याच्यात स्वाभिमानाची जागृती झाल्याचा क्षण आहे.

व्यापारी सावकार, जमीनदार, ठेकेदार, सरकारी अधिकारी आणि कर्मचारी यांनी आदिवासींच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांना या-ना प्रकारे लुबाडले. त्यांचे आर्थिक, सांस्कृतिक आणि लैंगिक शोषण केले. त्यांच्या शेतजमिनी हडप केल्या. या सर्वांचा परिणाम म्हणून आदिवासी चळवळीतूनच आता नक्षलवादी चळवळी डोकं वर काढताना दिसत आहेत, असे खेदाने म्हणावे लागते.

***

संदर्भ :-

१. बी.एम.कऱ्हाडे, सामाजिक चळवळींचे समाजशास्त्र, पिंपळापुरे अॅण्ड कं.पब्लिशर्स नागपूर, प्रथमावृत्ती.
२. सौ.ज्योती डोईफोडे, भारतीय समाज : संरचना व परिवर्तन, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती.
३. दा.धो.काचोळे, भारतीय समाज : कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती.
४. अशोक गोरे, भारतीय सामाजिक समस्या, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती.
५. ए.वाय.कोंडेकर, भारतीय समाज फडके पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर व्दितीयावृत्ती.
६. गोविंद गारे, महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, तृतीयावृत्ती.
७. एस.एस.गाठाळ, आधुनिक भारतातील सामाजिक-धार्मिक सुधारणा चळवळी, कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती.

Principal
Adv. B.D. Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist Beed.

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2021

ISSUE No- (CCCXXIX) 329-B

WOMEN´S STATUS : PROBLEMS & SOLUTIONS

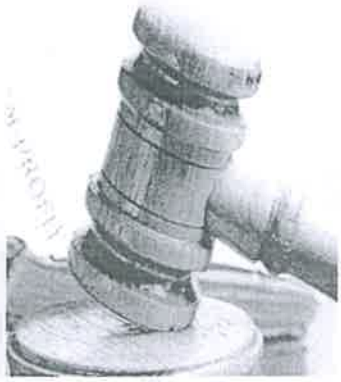

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Manita Kaur Virdi
Head, Department
of Political Science
Govt College Bichhuva
Chhindwara Madhya Pradesh

Editor:
Dr.Baliram Vasantrao Pawar
Head, Department of Sociology
Mahatma Phule College Kingaon
Tq.Ahmebpur
Dist.Latur Maharashtra

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

 ISSN : 2278-9308 December, 2021

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2021

ISSUE No- (CCCXXIX) 329- B

WOMEN'S STATUS : PROBLEMS & SOLUTIONS

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Manita Kaur Virdi
Editor
Head, Department of Political Science
Govt College Bichhuva Chhindwara Madhya Pradesh

Dr.Baliram Vasantrao Pawar
Editor
Head, Department of Sociology
Mahatma Phule College Kingaon Tq.Ahmebpur Dist.Latur Maharashtra

Aadhar International Publication
For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**
© All rights reserved with the authors & publisher

Editorial Board

Chief Editor -

Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. [M.S.] INDIA

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande,** Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -

Prof.Virag Gawande

Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 329 (CCCXXIX) B
ISSN : 2278-9308
December, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper Authors' Name	Page No.
1	Challenges faced by working women and solutions for their issues **Dr. Damini R. Motwani**	1
2	Combating Women Trafficking : Role Of Stakeholders **Dr. Rekha Rani Kapoor**	5
3	Intersectional Feminism in India **Dr.Kalpana Sharma / Dr.Y. K. Sharma,**	9
4	Devadasi Practice And Status Of Devadasis **Nagaraja Kadlabalu**	20
5	Problems and Challenges Faced by Urban Working Women in Bengaluru district, Karnataka **Ganesha. B / Vijayakumar**	25
6	Moral Development **Mr.Uday Modak**	30
7	Climatic Change and Changing Structure of Labour Force in Indian Agriculture **L. Devi, / Dr. R. Rajendran,**	37
8	Role of Women in the Society and in the History of India **Dr.Krishna N Karabhari**	43
9	Glimpses of Women Tobacco Workers Movement at Nipani (1980) **Dr.Arati Balvant Nadgouda**	47
10	A role of dr. B.r. Ambedkar contribution towards women empowerment in india. **Jagannath Badiger**	49
11	Work-life balance of women employees: Issues and Elucidation Ms. S Shobha Rani	57
12	A sociological study on effectiveness of women right in rural and urban women of Uttar Pradesh **Monika Singh**	61
13	Perception regarding National Commission for Women **ANIL.N,**	71
14	महिला सशक्तिकरण पर गांधीजी के विचारों की वर्तमान प्रासंगिता का एक अध्ययन (अहिंसक समाज रचना के सन्दर्भ में एक विश्लेषण) डॉ. शिवबिहारी कुशवाहा	77
15	राजकारणातील महिलांचा सहभाग:एक अभ्यास प्रा.बालासाहेब शिवाजी पवार,	83
16	स्त्रीवादी साहित्याचे प्रयोजन व स्वरुप **डॉ. सीता ल.केंद्रे**	88
17	महिला शेतकऱ्यांचा कृषी क्षेत्रातील सहभाग व आव्हाने मुंजाजी देवराव पौळ	91
18	*महिला सशक्तिकरण औरविशाखा गाइडलाइन एक विमर्श* डॉ. मनीता कौर विरदी	95

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 329 (CCCXXIX) B
ISSN : 2278-9308
December, 2021

19	कामकाजी महिलाओं की शारीरिक एवं मानसिक स्थिति का उनके जीवन पर प्रभाव डॉ. शाहिदा सिद्दीकी / आसरीन बानो	100
20	हिंदू कोड बिल : महिला सक्षमीकरणासाठी एक प्रामाणिक उपक्रम डॉ. सोमा पी. गोंडाणे	106
21	वर्तमान में पंडो जनजाति में महिलाओं की स्थिति का अध्ययन छत्तीसगढ़ राज्य के कोरिया जिले के संकरपुर ग्राम पंचायत के विशेष सन्दर्भ में। बिक्की राम	111
22	नगरपरिषदांमार्फत पुरविल्या जाणाऱ्या शैक्षणिक व आरोग्य सुविधांचा चिकित्सक अभ्यासविशेष संदर्भ– पश्चिम महाराष्ट्रातील 'क' वर्ग नगरपरिषदा डॉ. किशोर गिरीश नवले / तृप्ती उमेशचंद्र लाहोटी	116
23	दलित स्त्री आत्मकथनातील संवेदना डॉ.ल.ना. वाघमारे	123
24	पायाभूत सुविधांच्या आभावामुळे आदीवासी स्त्रींयांची स्थींती पाटील स्वाती विजय / डॉ.अकोशगीर दत्तुगीर गोस्वामी	126
25	परित्यक्ता स्त्रियांच्या समस्या प्रा.दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे	131

ISSN : 2278-9308
December, 2021

परित्यक्ता स्त्रियांच्या समस्या

(Problems of Grass Widow Women)

प्रा.दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख ॲड.बी.डी.हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी, जि.बीड. ४१४२०३
मो.नं. ९६६५२८९४६१ ई-मेल : mundhedp@gmail.com

प्रस्तावना :-

परित्याग (टाकलेली/सोडून दिलेली बायको) ही संकल्पना समाजशास्त्रात तशी कमी अभ्यास झालेली आहे. अगदी रामायण, महाभारत काळापासून ही समस्या भारतीय समाजात आढळून येते. बऱ्याच वेळेस कौटुंबिक किंवा खाजगी प्रश्न म्हणून या समस्येकडे दुर्लक्ष केले जाते. परंतु परित्यक्ताची समस्या ही संपूर्ण समाजाची समस्या आहे. महाराष्ट्रात ६,००,००० लाखाहून अधिक परित्यक्ता आहेत.

भारतात स्त्रीला देवीचा दर्जा देण्याची प्राचीन परंपरा आहे. 'मातृदेवो भव' असे प्रथम म्हणण्यात येते व नंतर 'पितृदेवो भव' म्हटले जाते. 'जिचे हाती पाळण्याची दोरी ती राष्ट्र उद्धारी' असेही म्हटले जाते. विवध प्रकारची बिरूद मिरवणाऱ्या देशात लाखोंच्या संख्येने परितक्ता स्त्रिया असणे लाजिरवाणी गोष्ट आहे. शिक्षणप्रसार, शहरीकरण, आधुनिकीकरण इत्यादीमुळे या समस्येची व्याप्ती वाढतच आहे. स्त्रियांचे संरक्षण आणि हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी विविध कायदे, विविध हक्क, राज्य व राष्ट्रीय महिला आयोग वगैरे असूनही महिलांच्या समस्या आणि परित्यक्ताचे प्रश्न गंभीर रूप घेत आहेतच. समाजात असे का घडते यासाठी कोणती परिस्थिती कारणीभूत आहे. याचा अभ्यास समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून होणे आवश्यक आहे. यासाठीच हा विषय संशोधन पेपरसाठी निवडलेला आहे.

बऱ्याच वर्षापासून समाजात असणाऱ्या या गंभीर प्रश्नाकडे विचारवंताचे आणि समाजसुधारकांचे फारसे लक्ष गेलेले दिसत नाही. आज कोणत्याही गावात, वस्तीत पाउल टाका तुम्हांला तेथे नवऱ्याने टाकून दिलेली भगिनी निश्चित दिसेल.

"घटस्फोट न देता-घेता इच्छेविरुद्ध घराबाहेर हाकलेली विवाहित स्त्री म्हणजे परित्यक्ता" ! नवऱ्यापासून वेगळे राहत असूनही घटस्फोट झालेला नसल्याने ती लग्नबंधनातून मुक्त नसते. पतीने टाकलेल्या, घराबाहेर हाकललेल्या, एकाकी जीवन जगणाऱ्या अशा स्त्रिया म्हणजे परित्यक्ता होत. रामायणात रामाने सीतेचा परित्याग केला होता. आपण ऐकलेल्या अनेक गोष्टीत नावडती स्त्री ही टाकलेलीच असते. आजच्या आधुनिक जगात तर स्त्रीला विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते. कोठे हुंड्यासाठी स्त्री मारली जाते, कोठे पसंत नाही म्हणून घरातून अंगच्या कपड्यानिशी हाकलून दिली जाते. कितीही कायदे केले तरी स्त्रियांच्या समस्या कमी होताना आढळत नाहीत.

परित्यक्ता अभ्यासाची पार्श्वभूमी :-

समाजात स्त्रियांना परित्यक्ता म्हणून अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. स्त्रीला टाकून देण्याची अनेक कारणे आहेत. खरं तर विनाकारण बायकोला टाकून किंवा सोडून देण्याच प्रमाणही समाजात वाढत आहे. बऱ्याच वेळेस स्त्रियांवरील अन्याय झाकून ठेवला जातो. कौटुंबिक प्रश्नात इतरांनी पडू नये असे प्रत्येकाला वाटते. परंतु या झाकापाकीमुळे असंख्य स्त्रीया जिंवतपणी मरणयातना भोगत आहेत.

परित्यक्ता समस्येचा अभ्यास भारतात अनेक समाज कार्यकर्ते आणि संशोधकांनी केलेला आढळून येतो.

I. डॉ. शिला देशपांडे यांनी "कुटुंब संस्था आणि परित्यक्ता स्त्री" नावाचा ग्रंथ लिहून या विषयाला वाचा २०११ साली फोडली.
II. "लढा टाकलेल्या स्त्रियांचा हे पुस्तक लिहून ॲड. निशा शिवूरकर यांनी सन. २०१७ साली अनेक दु:खी स्त्रियांच्या या प्रश्नाला वाचा फोडली.
III. भारतातील स्त्रियांच्या जीवनाचे सखोल चिंतन डॉ. विद्युत भागवत, गीता साने, अनुसया लिमये , सुनिता बोर्डे, डॉ. अलका देशमुख यांनी केलेले आढळून आले.

IV.

उद्दिष्टे :-

१) परित्यक्ता स्त्रीयांच्या प्रश्नांचा मागोवा घेणे.

२) 'परित्यक्ता' ही संकल्पना समजून घेणे.

३) स्त्री परित्यक्ता होण्याची कारणे अभ्यासणे.

४) परित्यक्ता समस्येचे गांभीर्य समाजाच्या लक्षात आणून देणे.

५) परित्यक्ता समस्येचे दुष्परिणाम दाखवून देणे.

संशोधनपद्धती :-

या शोधनिबंधासाठी विश्लेशणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध संपूर्णत: द्वितीय संशोधन सामग्रीवर आधारित आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने विविध पुस्तके, संदर्भग्रंथ, संशोधन पत्रिका, शोधनिबंध, मासिके आणि वर्तमानपत्र यांचा समावेश केलेला आहे.

विवरण आणि स्पष्टीकरण :-

१) परित्यक्ता या संकल्पनेचा अर्थ :-

१) परित्यक्ता ही संकल्पना परित्याग या शब्दापासून तयार झालेली आहे. परित्याग या शब्दामध्ये 'परी' आणि 'त्याग' हे दोन शब्द आहेत – परी म्हणजे स्त्री आणि त्याग म्हणजे सर्वस्वी टाकून देणे.

२) अभिनव मराठी शब्दकोषात परित्यक्त या शब्दाचा अर्थ खालीलप्रमाणे दिलेला आहे.
परित्यक्ता – सर्वस्वी टाकलेला.
परित्याग – त्याग, सोडणे, सर्वस्वी टाकणे.

३) डॉ. लिला पाटील :-
यांच्या मते, "परित्यक्ता म्हणजे नवऱ्याने टाकून दिलेली स्त्री हा त्याग एक दृष्टीने दोन व्यक्तीपुरता कायद्याने संमत नसलेला, पण स्वनिर्णित असा लग्न विच्छेद होय."

४) रा.ज.लोटे :-
यांच्या मते परित्यक्ता म्हणजे कौटुंबिक तणावामुळे पती-पत्नीला आपले वैवाहिक संबंध समाप्त करणे आवश्यक आहे. असे वाटू लागते. परंतु कुटुंबाची प्रतिष्ठा, नातेवाईकांचा दबाव, मुलांच्या भवितव्याचा प्रश्न इत्यादी कारणांमुळे अधिकृतरीत्या वैवाहिक संबंधाची समाप्ती करणे शक्य होत नाही. या ठिकाणी कठीण परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी पती-पत्नी एकत्र न राहता स्वतंत्रपणे दोन ठिकाणी राहण्याचा निर्णय घेतात, म्हणजेच एकमेकांचा परित्याग करतात. पती-पत्नींनी स्वतंत्रपणे राहण्यास प्रारंभ केला तरी ही या परित्यागाला कायद्याची मान्यता नसते.

* परित्यक्ता स्त्रियांच्या समस्येची कारणे :-

१) स्त्रीचे समाजातील दुय्यम स्थान :-
भारतातील विविध धर्मांचा अभ्यास केला असता त्यात तीला दुय्यम स्थान दिल्याचे आढळून येते. प्राचीन काळापासून आजतागायत भारतीय समाजात स्त्री-पुरुष समता कधीच दिसत नाही. दर्जा कमी, संधी कमी, आर्थिक, राजकीय व धार्मिक क्षेत्रात नेहमीच स्त्रीला दुय्यम वागणूक दिली जाते. कुटुंबात तर स्त्रीला नेहमीच आहारापासून

विहारापर्यंत दुय्यम लेखले जाते. पती-पत्नी आणि सासू-सासरे यांच्या अपेक्षांना थोडा जरी तढा गेला तरी तिला मारहाण केली जाते, घरातून बाहेर काढले जाते. शुल्लक कारणावरून पतीने आपल्या पत्नीची रवानगी माहेरी केल्याची अनेक उदाहरणे आपल्या आजूबाजूला आढळून येतात. यामागचे महत्वाचे कारण म्हणजे स्त्रीला समाजात दुय्यम स्थान आहे.

२) मातापित्याची गरिबी :-

बऱ्याच वेळा मुलीचे मातापिता आपल्या गरिबीमुळे मुलीला विवाहात हुंडा देऊ शकत नाहीत. काही वेळा ते आपल्या मुलीचा विवाह बिजवराशी लाऊन देतात. त्यामुळे दुसरी पत्नी घरात आणल्यावर पती आपल्या पहिल्या पत्नीला गृहत्याग करण्यास भाग पाडतो. सहजासहजी ती माहेरी जायला तयार नसेल तर तीचा शारीरिक व मानसिक छळ केला जातो. बऱ्याच वेळा गरीबीमुळे पालक वराकडील कौटुंबिक पार्श्वभूमी वाईट असूनही डोळेझाक करतात. त्याचे परिणाम संबंधीत मुलीला भोगावे लागतात. तीला सासरचे लोक परित्यक्ता होण्यास भाग पडतात.

३) बालविवाह :-

आज २१ साव्या शतकातही भारतात विवाहयोग्य मुलीपैकी ४०% विवाह हे बालविवाह होतात. वयाची ८, १० वर्षे पूर्ण केली की पालक आपल्या मुलीचा विवाह लावतात. परिणामी आजही मराठवाडा, विदर्भ या प्रदेशात बालविवाहाचे प्रमाण अधिक आहे. वयात येण्यापुर्वीच या मुलींना लैंगिक अत्याचाराला बळी पडावे लागते. खेळत्या वयात सून, पत्नी, भावजय, मामी, वगैरे भूमिका पार पदव्या लागतात. यामध्ये थोडीही चूक झाली तर माहेरचा उद्धार होतो. या लहान मुलीला या सर्वासोबत जुळवून घेता आले नाही तर एक दिवस तिला सासर सोडावे लागते. परिणामी ती बालवधू परित्यक्ता जीवन जगते.

४) पुरुषांची संशयवृत्ती व व्यभिचार पणा :-

अनेक पुरुषांच्या मनात आपल्या पत्नीविषयी सतत संशय असतो. स्त्री ही आपल्या मालकीची वस्तू अशी मालकीहक्काची भावना त्या मागे असते. परपुरुषाशी बोलते म्हणूनही बायको टाकली जाते. पत्नीच्या बाबत सतत संशयी असलेले पुरुष स्वत: मात्र व्यभिचारी वर्तन करताना आढळतात. त्याचे इतर स्त्रियांशी अनैतिक संबंध असतात. याही कारणामुळे स्त्री परित्यक्ता बनत आहे.

५) कोंदटलेले कामजीवन :-

मानवी जीवनात वंशसातत्यासाठी निसर्गाने काही रचना केलेली आहे. विवाहाच्या माध्यमातून स्त्री-पुरुष एकत्र येऊन अपत्यांना जन्म देतात. परंतु बऱ्याच वेळा अनेक कारणामुळे वैवाहिक जोडपी कामजीवनाचा सुखद आनुभव घेऊ शकत नाहीत. कारणे अनेक असतील परंतु त्याचा परिणाम या जोडप्याच्या कुटुंबावर होतो. एकमेकांना समजून न घेता एकमेका पासून वेगळे होण्याची भाषा ते करतात. त्यामुळे संबंधीत स्त्रीला परित्यक्ता व्हावे लागते.

६) स्त्रीला संपत्तीत हिस्सा नसणे :-

वारसा कायदा असला तरी तो कागदावर राहतो. प्रत्यक्ष जेंव्हा एखाद्या स्त्रीला आई-वडिलांच्या संपत्तीतील हिस्सा देण्याची वेळ येते तेंव्हा सगळेच हात वर करतात. आम्ही एवढे पैसे खर्च करून लग्न केले, हिला लग्न टिकवता आले नाही असा तिलाच दोष देतात. लग्नानंतर वडिलांच्या संपत्तीत स्त्रीला हिस्सा दिला जात नाही. त्यामुळे सासरकडून बेदखल झालेल्या स्त्रीवर बेघर होण्याची वेळ येते. तिला मोलमजुरी करून किंवा इतरांच्या दयेवर जीवन जगावे लागते. कोर्ट कचेऱ्या करायला तिची हिंमतही नसते आणि पैसाही नसतो.

* परित्यक्ता समस्येचे परिणाम :-

सामाजिक समस्या ह्या मानवनिर्मित आहेत. त्या आभाळातून पडत नाहीत. त्यामुळे समस्या उद्भवण्यास जसा मानव किंवा व्यक्ती कारणीभूत आहे.तसे त्याचे परिणामही मानवाला भोगावे लागतात.म्हणजेच अप्रत्यक्षपणे कोणत्याही समस्येचे परिणाम समाजावर होत असतात त्यामुळे परित्यक्ता समस्येचे परिणाम सासर, माहेर, मुले, नातेवाईक इत्यादीवर होतात. त्यामुळे हा प्रश्न फक्त परित्यक्तांचा न राहता तो सपूर्ण समाजाचा बनतो. त्याचे दुष्परिणाम खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) <u>व्यक्तिगत परिणाम</u> :-

परित्यक्ता समस्येचा सर्वात वाईट परिणाम व्यक्तीवर होतो. सोडून दिलेली किंवा टाकलेली स्त्री ही वैयक्तिक जीवनातून उठते/उध्वस्त होते. मुले असलेल्या परित्यक्तांचे जीवन तर अत्यंत कष्टप्रद होते. स्वत:चा चरितार्थ भागवणे अवघड तेथे मुलांना कसे सांभाळावे हा मोठा प्रश्न तिच्यापुढे येतो. काहीजण तिच्या चारित्र्यावर संशय घेतात. अनेकजण नवरा नाही म्हणून वासनामय नजरेने तिच्याकडे पाहतात. याचा खूप वाईट परिणाम तिच्या शरीरावर व मनावर होतो. अनेकदा अशा परिस्थितीचा गैरफायदा घेणारेही समाजात दिसून येतात. याचेही दुष्परिणाम संबंधित स्त्रीला भोगावे लागते. माहेरी भाऊ-भावजयात परावलंबी, लाचार जीवन तिला जगावे लागते.

२) <u>कौटुंबिक परिणाम</u> :-

एक स्त्री परित्यक्ता झाली तर त्याचे गंभीर परिणाम दोन्ही कुटुंबाला भोगावे लागतात. माहेरचे तर संपूर्ण कुटुंब दु:खी होते. नातेवाईकात नाहक वायफळ चर्चा होऊन संबंधीत माहेरच्या कुटुंबाची बदनामी होते. तरणी पोर कशी सांभाळू ? या विचाराने आई-वडील व भाऊ मानसिक ताणाखाली येतात. कारण वनवासी पोर त्यांना सतत दिसत असते.

सासरचे कुटुंबही फार सुखी होते असे नाही. यांनाही लोक नावं ठेवतात. यांची पण बदनामी करतात. घरातील मुलींचे विवाह जुळणे अवधड होते.पहिली का नांदली नाही याची चौकशी लोक करतात. यांना त्याचे समाधानकारक उत्तर देता येत नाही. म्हणजे सासर-माहेर अशी दोन्ही कुटुंबे जननिंदेला तोंड देत जीवन जगतात.

३) <u>सामाजिक परिणाम</u> :-

सामाजिक समस्येचे अप्रत्यक्ष परिणाम समाजावर खूप होतात. समाजात परित्यक्तांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. याचा आणि त्यांच्या मुलांचा सांभाळ करणे ही एक प्रकारची समाजाची जबाबदारी बनते. काही तरी तुटपुंजी सरकारी मदत करून सरकार वेळ भागवून नेते. परंतु मुलांचे संगोपन करताना त्या स्त्रीला अनेक अडचणीला सामोरे जावे लागते. योग्य संगोपन झाले नाहीतर कशी मुले गुन्हेगारीकडे वळण्याची दाट शक्यता असते. व्यसनाधीनता वाढते. काहीजण नाईलाज म्हणून चोरी, व्यसने, गुंडगिरी याकडे वळतात. एकूणच सर्वच समाजावर परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही.

* <u>सारांश</u> :-

या शोधनिबंधातून असा निष्कर्ष काढता येईल की, परित्यक्ता म्हणजे "नवऱ्याने टाकलेली बायको" हा प्रश्न जीवघेणा आणि गंभीर बनत आहे. समाज मात्र याकडे आज तितका गांभीर्याने बघत नाही. गावागावात-घराघरात आज अनेक मुली, स्त्रिया नवऱ्याने टाकून दिलेल्या दिसतात. त्याकडे डोळेझाक करून चालणार नाही. विवाहाला संस्कार मानणाऱ्या समाजात त्याचे स्वरूप कधी करारात झाले हे लक्षातही आले नाही.महाराष्ट्रत ६ लाखाहून अधिक परित्यक्ता असणे लाजिरवाणे आहे. मंत्री, नेते, कार्यकर्ते, डॉक्टर, इंजिनीअर, वकील, न्यायाधीश, मजूर, कामगार, शेतमजूर, कारखानदार या सर्व स्तरातील व सर्व जाती-धर्मातील पुरुष अत्यंत सहजतेने बायको सोडून देताना दिसतात. मन आणि डोके सुन्न करणारे हे वास्तव आहे. एवढे रुक्षपण आणि वाळवंटीकरण वैवाहिक जीवनात कशामुळे आले याची गंभीर दखल समाजाने घेण्याची वेळ आली आहे.

समाजशास्त्राच्या अभ्यासाचा निष्कर्ष असे सांगतो की समाज निरोगी राहण्यासाठी त्या समाजात सामाजिक समस्या कमी असाव्या लागतात. आज आपण पाहतो की भ्रष्टाचार, व्यसनाधीनता, हुंडाबळी, बलात्कार, वेश्याव्यवसाय या समस्यांनी उग्र रूप धारण केले आहे. हे कशाचे लक्षण आहे हे जाणकारांना वेगळे सांगावे लागत नाही.

<u>संदर्भ ग्रंथ सूची</u> :-

१) डॉ. शीला द. देशपांडे. "कुटुंबसंस्था आणि परित्यक्ता स्त्री," साईनाथ प्रकाशन, धरमपेठ नागपूर, प्रथमावृत्ती - २०११.

२) ॲड. निशा शिवूरकर, "लढा टाकलेल्या स्त्रीयांचा" रोहन प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे प्रथमावृत्ती - २०१७.

३) डॉ. अलका देशमुख, "विविधांगी आयामातून स्त्री" साईनाथ प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती - २०११.

४) " डॉ. दिपक पवार, "महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण साईनाथ प्रकाशन नागपूर, द्वितीय आवृत्ती - २०१७.

५) डॉ. स्मीता मेहेत्रे, "भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार" साईनाथ प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती - २०११.

६) अॅड. वि. पु. शिंत्रे, "महिलाविषयीचे कायदे" राजहंस प्रकाशन पुणे, पहिली आवृत्ती - २०१९.

७) प्रा. सुनीता बोर्डे – खडसे, "ऐतिहासिक परिप्रेक्षातील स्त्रिया" शुभम पब्लिकेशन्स , नारायण पेठ पुणे, प्रथमावृत्ती - २०१०.

८) आ. ह. साळुंखे, "हिंदू संकृती आणि स्त्री" लोकवाङ्मय गृह प्रभादेवी मुंबई, चौदावी आवृत्ती - २०१९.

Principal
Adv. B.D. Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist Beed.

03

Impact Factor-8575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2022

(CCCXLIV) 344 C

WOMEN IN INDIA AND ABROAD

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr.Daisy Rani Chutia
Assistant professor ,
Department of Education .
Marangi College Golaghat Assam

Editor
Dr. Baliram Pawar
Head, Department of Sociology
Mahatma Phule College Kingaon Latur
Maharashtra .413523

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – 8.575 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Referred Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March-2022

ISSUE No- (CCCXLIV) 344- C

WOMEN IN INDIA AND ABROAD

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Daisy Rani Chutia
Editor
Assistant professor ,
Department of Education . Marangi College Golaghat Assam

Dr. Baliram Pawar
Editor
Head, Department of Sociology
Mahatma Phule College Kingaon , Latur Maharashtra .413523

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

ISSN : 2278-9308
March, 2022

Editorial Board

Chief Editor -

Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande,** Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -

Prof.Virag Gawande

Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile : 9595560278 /**

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 344 (CCCXLIV) C

ISSN : 2278-93(
March, 2022

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	The Status of Women in Assam: A brief Study **Dr. Atowar Rahman**	1
2	Kalpana Chawla **Dr. Manik D. Savandkar**	3
3	Fisherwomen In India **Dr. Shamim Akhter /Dr. Palaq**	7
4	Educational status of women at the time of Ahom Dynasty. **Dr. Daisy Rani Chutia**	15
5	Female Work Participation Rate in Tamil Nadu, 1981-2011 **L. Devi**	18
6	Savitri Bai Phule's Life And Her Social Reforms **Dr. M. Subhash Chandra**	22
7	Author Women **Clemencia Mary A**	26
8	Tourism And Hotel Industry At Hassan **Dr. Ramesha V**	29
9	Women Empowerment in India **Dr. Smritikana Ghosh**	32
10	The Role Of Women Entrepreneurship In Economic Development Of India **Dr. Anowar Hussain**	36
11	Women In Cinema- With Special Reference To Udaya Bhanu **Dr.Nagamani K N**	38
12	पंचायती राज व्यवस्था में महिला प्रधानों की सामाजिक व राजनैतिक गतिविधियों मे भूमिका का समाजशास्त्रीय अध्ययन डॉ.रामसमुझ सिंह /डॉ. राममनोहर लोहिया	41
13	राष्ट्रीय आंदोलन में महिलाओं की भूमिका चन्द्रशेखर कटरे	47
14	सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य-एक आढावा डॉ.सुनंदा एकनाथराव आहेर	50
15	राजनितीज्ञ:- प्रतिभाताई पाटील डॉ.स्वप्ना एस. देशमुख	53
16	स्त्रीवादाची जननी—सावित्रीबाई फुले मा.डॉ.राजेश्री अप्पाराव जाधव	56
17	महिला सबलीकरण : स्वरूप व उद्दिष्टये प्रा. उगीले माधव उत्तमराव	59
18	शिक्षण आणि भारतातील महिला सक्षमीकरण प्रा.सौ पुष्पा क्षीरसागर- ढवळे	63
19	स्त्री शिक्षणाच्या आणि स्त्रीमुक्तीच्या आद्यप्रवर्तक – क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले प्रा.डॉ. विजय बनकर	66

Aad
New Hanu
Pathyapus
. Mob-- (

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.575,Issue NO, 344 (CCCXLIV) C
ISSN : 2278-9308
March, 2022

20	ग्रामीण भागात आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या आरोग्याची काळजी न घेतल्यामुळे कुपोषण समस्येवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास डॉ रविंद्र भा.घागस / श्री.दीपक जनार्दन कडू	69
21	अहिल्यादेवी होळकर: व्यक्ती व कार्ये राहुल गंगाधर वाघमारे	74
22	स्त्री सुधारक सावित्रीबाई फुले प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे	78
23	प्राचीन भारतीय स्त्रिया डॉ. ऋजुता गोडबोले	82
24	भारत में महिला शिक्षा के बदलते आयाम श्रीमती मीनाक्षी कोरी	86
25	Political Status of Tribal Women in Jharkhand. Dr.Anjela Swarndipika Kujur	94

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 344 (CCCXLIV) C
ISSN : 2278-9308
March, 2022

स्त्री सुधारक सावित्रीबाई फुले

प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी जि. बीड ,

मो. नं. ९६६५२८९४६१. ,ई मेल . mundhedp@gmail.com

प्रस्तावना:-

स्त्रीसुद्धा माणूस आहे. माणसाप्रमाणे तिला बुद्धी भावना आणि स्वतंत्र व्यक्तिमत्व आहे हे पुरुषप्रधान समाजाने नाकारले होते. स्त्री गुलामगिरीची विपरीत परंपरा निर्माण करण्याचा पहिला पाईक 'मनू' आहे. 'न स्त्री-स्वातंत्र्यमर्हती' असा त्याने दंडकच घालून दिला. स्त्री समाजाचा तो या देशातील पहिला मारेकरी ठरतो. रामायण - महाभारतकालीन स्त्री समाजाची स्थिती चांगली होती असे काहीजण सांगतात पण ते चूक आहे.

अष्टवर्षात भवेत कन्या नववर्षात तु रोहिणी |
दशवर्षात भवेत गौरी अंतः ऊर्ध्व रजस्वला ||

या मंत्राचे तंतोतंत पालन त्या काळात केले जात असे. त्यामुळे स्त्री जीवनाचे वर्णन करताना राष्ट्रकवी मैथिली शरण गुप्ता म्हणतात:

अबला जीवन हाय तेरी कहानी |
आचलमें दूध और आँखो मे पानी ||

एकोणिसाव्या शतकातील पशूपेक्षाही हीन जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांच्या जीवनात क्रांतीचा किरण घेऊन आलेल्या स्त्री सुधारक म्हणजे सावित्रीबाई फुले होय. क्रांतीसुर्य महात्मा ज्योतिराव फुले यांची पत्नी व क्रांती कार्याची प्रेरणा म्हणूनच त्या इतिहासाला परिचित आहेत. स्त्रियांचा दर्जा सुधारणेसाठी पुढे आलेली सर्वात पहिली भारतीय स्त्री म्हणूनही इतिहासात त्यांची सुवर्णअक्षरामध्ये नोंद केलेली आहे.

उद्दिष्टे:-

१) फुले कालीन स्त्री - जीवनाचा अभ्यास करणे.

२) स्त्री - मुक्तीची भूमिका समजून घेणे.

३) सावित्रीबाई फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेणे.

४) सावित्रीबाई फुले यांच्या अस्पृश्यतानिवारण कार्याचा अभ्यास करणे.

५) स्त्री सुधारक म्हणून सावित्रीबाई फुले यांच्या समाजसुधारणेच्या कार्याचा अभ्यास करणे.

गृहितके:-

१) स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्याय - अत्याचाराचा अभ्यास सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्यातून लक्षात येईल.

२) स्त्री सुधारक म्हणून सावित्रीबाई फुले यांचे समाजकार्य समाजाच्या निदर्शनास येईल.

संशोधनाचे स्त्रोत:-

सदरील शोध निबंधासाठी दुय्यम स्त्रोताचा (माहिती) वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधनाची माहिती संकलित करीत असताना विविध प्रकाशित लेखकांचा, पुस्तकांचा, मासिकांचा आणि वृत्तपत्रांचा आधार घेण्यात आला आहे.

विवरण आणि स्पष्टीकरण:-

१) सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक कार्य:- स्त्री शिक्षणाचा भारतातील पहिला प्रयत्न (प्रयोग) आपल्या शेतीवरील आंब्याच्या झाडाखाली महात्मा फुल्यांनी केला. त्यांनी सन १८४८ साली बुधवार पेठेतील भिडे यांच्या वाड्यात महाराष्ट्रातील पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. दुसरा शिक्षक मिळेना म्हणून धर्मपत्नी सावित्रीबाई यांना शाळेवर शिक्षक म्हणून नेमले.

१८३२ साली ब्रिटिश सरकारने पुण्यात एक इंग्रजी शाळा सुरू केली होती. नॉर्मल स्कूलच्या प्रमुख मिसेस मीचेल बाई यांनी सावित्री व सगुणाबाई यांना शिक्षकी पेशाचे प्रशिक्षण दिले. निग्रोची गुलामगिरी नष्ट करणारा थॉमस क्लार्सन याचे चरित्र सावित्रीबाईंनी नुकतेच वाचले होते. निग्रोंच्या गुलामगिरीविरुद्ध त्याने बंड केले होते. याच वेळी ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या दयाळू व सेवाभावी कार्याने त्या प्रभावित झाल्या होत्या. सावित्रीबाई ह्याच भारतातील आद्य स्त्री शिक्षिका ठरतात. त्या काळात ज्या काही शिक्षिका होत्या त्या मिशनरी होत्या. 'बाया माणसांनी अक्षरे वाचले की त्या अक्षराच्या आळया बनून घरातल्या बाप्या माणसाच्या ताटात येतात' अशी भटांची शिकवण असे.

एका फुल माळयाच्या स्त्रीने शिक्षिका म्हणून इतर मुलींना शिकवावे हे आश्चर्य वाटे. पुण्यातील भट भिक्षुक खवळून उठले. धर्म बुडवी, सटवी असे शिव्याशाप देऊन निंदा - नालस्ती सुरू झाली. एवढ्यावरच ते थांबले नाहीत सावित्रीबाई शाळेत जात असताना कित्येक धर्ममार्तंड ब्राह्मणांनी दगड, खडे, चिखल फेकले. हे पाहून स्वर्गातील ईश्वरास साधवीचा छळ करणाऱ्या या रावण - कुंभकर्णाच्या ब्राह्मण जातभाईबद्दल काय वाटले असेल ते वाटो ? एवढ्यावरही न थांबता ज्योतिरावांचे वडील गोविंदराव यांचे कान भरून सावित्रीबाईंना या पवित्र कार्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न त्यांनी चालवला. कुळाची अब्रू जाईल, सून बिघडेल, धर्माला काळीमा लागेल, ४२ कुळया नरकात जातील असा धाक घातला.

१८४८ साल जगाच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचे साल आहे. जगात धर्मगुरूंच्या भोंदू शिकवणी विरुध्द चळवळ चालू झाल्या. इंग्लंडमध्ये स्त्री - स्वातंत्र्याची मागणी होऊ लागली. फ्रान्समध्ये मानवी हक्कासाठी क्रांतिकार्य चालू झाले. भारतामध्ये ज्योतीराव आणि सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री - शूद्र आणि अतिशूद्राच्या शिक्षणास वाहून घेऊन नव्या युगाचा आरंभ केला. म्हणूनच हे दांपत्य युगपुरुष ठरते.

आपल्या संस्थेच्या विद्यमाने १९ सप्टेंबर १९५१ रोजी रास्ता पेठेत मुलींची दुसरी शाळा काढली आणि १५ मार्च १८५२ रोजी वेताळ पेठेत मुलींची तिसरी शाळा काढली. 'नीती बोधकथा' हे पुस्तक अभ्यासासाठी नेमले होते. विद्यार्थिनींच्या तत्कालीन गरजानुरूप अभ्यासक्रमाची आखणी केली. हे सर्व पाहता असे म्हणता येईल की, सावित्रीबाई फुले या पहिली स्त्री शिक्षिका, आणि शिक्षणतज्ञ होत्या. त्यांचे शैक्षणिक कार्य अतुलनीय आहे.

२) सावित्रीबाई फुले यांचे अस्पृश्यतेविरुद्ध कार्य:-

बऱ्याचदा सावित्रीबाईंचे कार्य म्हणजे स्त्री शिक्षण असा मर्यादित अर्थ घेतला जातो. मात्र ते चुकीचे आहे. सावित्रीबाईनी इतर अनेक क्षेत्रातही बहुमोल कामगिरी केली आहे. त्यांचे अस्पृश्यतेविरुद्ध कार्य हे त्यापैकीच एक आहे. हजारो वर्षे पददलित समाज अनन्वित छळ, उपहास, अवहेलना आणि उपेक्षा सहन करत आला आहे. महात्मा फुले हि यातून सुटले नाहीत. त्यांच्या ब्राह्मण मित्राच्या लग्नसमारंभाच्या वेळी त्यांचा झालेला घोर अपमान सर्वश्रुत आहे.

भारताच्या हजारो वर्षांच्या इतिहासात शुद्र – अतिशुद्राचे कल्याण करणारा पहिला महात्मा ज्योतीराव आणि पहिली महात्मा म्हणजे सावित्रीबाई फुले होत. जाती, वर्ग, विषमता नष्ट करण्यासाठी रामबाण उपाय म्हणून त्यांनी महारवाड्यात १८५१ मध्ये अस्पृश्यांसाठी शाळा सुरू केली. सावलीचाही विटाळ मानला जाणाऱ्या काळात त्यांनी स्वतःच्या घरातील पाण्याचा हौद मोकळा करून दिला. केवढे हे क्रांतिकार्य ! महिला सेवा मंडळामार्फत तिळगुळाचा कार्यक्रम आयोजित केला. पत्रिकेत असा उल्लेख केला की, "सर्व स्त्रियांनी आपल्या लेकी सुना घेऊन यावे. कोणत्याही जाती-धर्माच्या बायका आल्या तरी त्या एकाच जाजमावर बसतील. जातिभेद व पक्षपात न करता सर्वांना सारखेच धरून हळदीकुंकू लावण्यात आणि तिळगुळ वाटण्यात येईल."

१९ साव्या शतकात फुले कालीन न्या. रानडे, लोकहितवादी हे होते, परंतु रानड्यांनी बालविवाहास विरोध करण्यात पुढाकार घेतला त्यांनीच वयाच्या ३६ व्या वर्षी एका अल्पवयीन बालिकेशी दुसरा विवाह केला. लोकहितवादी भटांच्या इच्छेप्रमाणे प्रायश्चित घेत असत.

याच काळात सावित्रीबाईनी स्त्री - शूद्र आणि उपेक्षितांना मायेचा हात दिला, आणि हे सर्व त्यांनी आपल्या कृतीतून दाखवून दिले म्हणून त्या युग स्त्री होत्या, दिनदलितांच्या माऊली होत्या

३) स्त्री - मुक्ती आंदोलनाच्या प्रणेत्या:-

भारत देशात गेल्या तीन हजार वर्षात स्त्री आणि शूद्र यांना सर्व प्रकारचे अधिकार सर्वच धर्मात थोड्याफार फरकाने नाकारल्याचे दिसून येते. या देशात स्त्री - मुक्ती आंदोलनाला वाहून घेतलेल्या सावित्रीबाई फुले या पहिल्या युग स्त्री आहेत. स्त्री दास्य विमोचनाचा प्रथम स्फोट सावित्रीबाईंनी केला. अनेक क्रांतीकार्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. जोतिरावांच्या शब्दात "माझ्या हातून जे काही घडेल त्यास माझी पत्नी कारणीभूत आहे." १८८२ च्या कमिशनला शिक्षणाविषयी निवेदन देऊन मॅकेले यांचा सिद्धांत खोडून काढला. २८ जानेवारी १८५३ रोजी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना करून अनेक वाट चुकलेल्या स्त्रियांना आसरा दिला. नंतर याची एक शाखा पंढरपूरला स्थापन झाली. दत्तक पुत्र यशवंत याचा ससाने घराण्याशी मिश्र विवाह घडवला. सावित्रीबाईंच्या प्रेरणेने ज्योतिरावांनी घडवून आणलेला नाव्ह्यांचा संप म्हणजे भारतातील पहिला संप होता. विधवा पुनर्विवाह घडवून आणणाऱ्या त्या पहिल्या सुधारक आहेत. सावित्रीबाईंना अभिप्रेत असलेली स्त्री - मुक्ती अत्यंत वास्तविक आणि मूलभूत होती. म्हणून प्रस्थापित कर्मठ समाजव्यवस्थे विरुद्ध बंडाचा झेंडा उभारून स्त्रियांवरील अत्याचार, रुढी परंपरेच्या दृढ श्रृंखला तोडण्याचे असिम धाडस दाखवणाऱ्या सावित्रीबाई फुले या स्त्रीमुक्तीच्या आद्य प्रणेत्या होत्या.

४) सावित्रीबाईंची साहित्य निर्मिती:-

"पांडित्य आणि प्रतिभा असलेली स्त्री म्हणून पंडिता रमाबाईचा उल्लेख केला जातो. परंतु सावित्रीबाई प्रतिभाशाली कवयित्री, उत्तम अध्यापिका, निस्वार्थ समाजसेविका, फुल्यांच्या मृत्यूनंतर सत्यशोधक समाजाचे नेतृत्व करणाऱ्या महान नेत्या होत्या."

गुलामगिरी, शेतकऱ्याचा आसूड, सत्सार भाग - १ व भाग २, इशारा, सार्वजनिक सत्यधर्म, ब्राह्मणाचे कसब आदी ग्रंथ महात्मा फुल्यांनी लिहिले. त्यांचा लढा ब्राह्मणाविरुद्ध नसून ब्राह्मण्याविरुद्ध होता. सावित्रीबाई फुले या तर महाराष्ट्राला अद्याप खऱ्या अर्थाने अपरिचित आहेत. महात्मा फुल्यांच्या पत्नी आहेत, त्यांना ज्योतीरावांनी शिकवून शिक्षिका केले, काम करताना त्यांचा छळ झाला एवढाच इतिहास सर्वसामान्यांना माहीत आहे. परंतु त्या समाजक्रांतीकार्याच्या अग्रदूत होत्या. विशेषतः त्या एक बुद्धिमान लेखीका, प्रतिभासंपन्न कवयित्री होत्या. त्यांचे साहित्य –

काव्यफुले (काव्यसंग्रह)

i) बावनकाशी सुबोधरत्नाकर (काव्यसंग्रह)

ii) मातुश्री सावित्रीबाईंची भाषणे आणि गाणी

iii) ज्योतीबांची भाषणे (संपादक सावित्रीबाई फुले)

iv) सत्यशोधक परिषदेच्या अध्यक्षा म्हणून केलेली भाषणे

v) ज्योतीरावांना सावित्रीबाईंनी लिहिलेली पत्रे

५) सत्यशोधक समाजाचे नेतृत्व:-

२४ सप्टेंबर १८७३ साली फुले दाम्पत्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. संपूर्ण भारतभर या माध्यमातून अनेक समाजसुधारणा कार्यक्रम राबविले. परंतु १८९० मध्ये महात्मा फुले यांचा मृत्यू झाला आणि संसाराच्या गाडीचे एक चाक कायमचे बाजूला गेले. म. ज्योतीबा फुल्यांनंतर सावित्रीबाईंनी न डगमगता त्यांचे कार्य पुढे चालू ठेवले. १८९३ ला सासवड येथे सत्यशोधक समाजाची विसावी परिषद भरली. तिचे अध्यक्षपद सावित्रीबाईंनी समर्थपणे भूषविले. गावोगावी सभा घेऊन त्यांनी सत्यशोधक समाजाचे कार्य जिद्दीने पुढे नेले. परंतु १८९७ मध्ये पुण्यात प्लेगची साथ सुरू झाली. प्लेग पीडितांची सुश्रुषा करताना त्यांना प्लेगची लागण झाली. 10 मार्च १९९७ रोजी एक सेवाभावी थोर माता पडद्याआड गेली.

निष्कर्ष:-

स्त्री म्हणजे भोगवस्तू, पायाची दासी, नरकाचे द्वार अशा कल्पना समाजरूढ असलेल्या कालखंडामध्ये सावित्रीबाईंनी स्त्रीमुक्तीसाठी दिलेले योगदान प्रचंड क्रांतिकारी स्वरूपाचे आहे. प्रस्थापीत कर्मठ समाजव्यवस्थेविरुद्ध बंडाचा झेंडा उभारून स्त्रियांवरील अत्याचाराला वाचा फोडण्याचे धाडस सावित्रीबाई फुले यांनी केले. सावित्रीबाईंचा स्त्रीमुक्तीचा उद्देश आजच्या स्त्री मुक्ती तत्त्वाच्या विरोधी होता. स्त्री मुक्ती म्हणजे पत्नीने पुरुषाशी वरचढपणा सिद्ध करण्याचे माध्यम असा त्यांचा मुळीच उद्देश नव्हता, तर शिक्षणाची दारे स्त्रीला मोकळी करून तिला अज्ञानाच्या गुलामगिरीतून मुक्त करणे असा होता. शिक्षीत स्त्रीच स्वतःवरील होणाऱ्या अन्यायाचा धैर्याने प्रतिकार करू शकते हे सत्य त्यांनी जाणले होते. स्त्रीमुक्तीच्या केवळ गप्पा न मारता त्यांनी उक्तीप्रमाणे कृती केली. सावित्रीबाईंच्या कार्याचा परिणाम स्त्रियांनाच नव्हे तर स्त्री-पुरुष समानतेच्या चळवळीला सुरुवात झाली असेच म्हणावे लागेल. आज स्त्री कर्तृत्वाचा मोठा ठसा समाजावर पडतो आहे त्यात सावित्रीबाईंचे योगदान अतिशय मोलाचे आहे असाच निष्कर्ष या शोधनिबंधातून निघतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

१. प्रा. लेफ्टनंट सुनिता बोर्डे - खडसे व प्रा. संतोष केशव खडसे, 'ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातील स्त्रिया' शुभम पब्लिकेशन्स, नारायण पेठ, पुणे, प्रथमावृत्ती १ जानेवारी २०१०.

२. डॉ. अलका देशमुख, 'विविधांगी आयामातून स्त्री' श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर - प्रथमावृत्ती १५ जुलै २०११.

३. प्रा. अशोक गोरे 'भारतीय सामाजिक समस्या' विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती - जून – २०१५.

४. श्रीमती निर्मलाताई ठोकळ 'महिला विकासाचा ध्यास' महिला प्रबोधन ११, नवी पेठ सोलापूर.

५. डॉ. स्मीता मेहेत्रे, 'भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार' स्त्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर - प्रथमावृत्ती जुलै – २०११.

६. महिला सबलीकरणाच्या समस्या: आव्हाणे आणि उपाय, रिसर्च जर्नी इंटरनॅशनल जरनल, VOL – (II), - १२ जानेवारी २०१९, इश्यू – ६८

७. धनंजय कीर 'महात्मा जोतीबा फुले' पॉप्युलर प्रकाशन देसाई रोड, मुंबई, चौथी आवृत्ती – २०११.

८. मोतीराम कटारे – 'फुले आंबडेकरी चळवळ आणि साहित्य चिंतन' गोदा प्रकाश उस्मानपुरा औरंगाबाद , पहिली आवृत्ती – एप्रिल – २०१३.

Principal
Adv. B.D. Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist Beed.

We the Research Organization will do provide help for the following works listed below.

Support for Arts, Commerce & Science all Disciplines

- Research Paper Publication
- Book Chapters for Publications
- ISBN Publications Supports
- M.Phil Dissertations Publish
- Ph.D. Thesis in Book Format
- ISSN Journals with Impact Factor (7.675)
- Online Book Publication
- Seminar Special Issues
- Conference Proceedings

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Mobile : 9595560278 /

Aadhar Publications

For Details www.aadharsocial.com

New Hanuman Nagar, In Front Of
Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604
Mob-- 9595560278, Emial: aadharpublication@gmail.com Price:Rs.500/

issn

2278-9308

VOL. 7 | ISSUE 2| MARCH - APRIL 2021 Impact Factor: 4.197 (IIJIF)

ISSN: 2454-5503

CHRONICLE OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES (CHCS)

A BIMONTHLY REFEREED INTERNATIONAL JOURNAL

Chief Editor:

Dr Kalyan Gangarde,
Director, Centre for Humanities and Cultural Studies, Kalyan (W)

Guest Editors

Abdul Anees Abdul Rasheed
Milliya College, Beed

Miss. Aishwarya Vasant Sanap
Independent Researcher

Dr. Mahesh R. Waghmare
Balbhim College, Beed

Mahatma Gandhi Education and Welfare Society's

CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES, KALYAN (W)

www.mgsociety.in +91 8329000732 Email: chcskalyan@gmail.com

Full Journal Title: Chronicle of Humanities & Cultural Studies(CHCS)
Print ISSN: 2454-5503
Impact Factor: 4.197 (IIJIF)
Frequency: Bimonthly / **Language:** Multi language / **Journal Country/Territory:** India
Publisher: Centre for Humanities & cultural Studies, A-102, Sanghavi Regency, Sahyadrinagar, Kalyan (W) (MS).
Subject Categories: Humanities & Cultural Studies

Chief Editor:
Dr Kalyan Gangarde, Director, Centre for Humanities and Cultural Studies, Kalyan (W)
Executive Editor
Dr Grishma Khobragade, Asst. Prof., Birla College, Kalyan (W)
Co- editors
Dr. Sadhana Agrawal, Asst. Professor, Maharani Laxmibai Govt. College of Excellence, Gwalior (M.P.) India
Dr. Pandurang Barkale, Asst. Professor, Dept of English, SNDT Women's University, Churchgate, Mumbai
Dr. Bharat Gugane, Asst. Professor, Bhosala Military College, Nashik, Maharashtra
Dr. Dashrath Kamble, Asst. Professor, S.B.College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra
Dr. Sachin Bhumbe, Asst. Professor, P. N. Doshi College, Ghatkopar, Mumbai

EDITORIAL ADVISORY BOARD

Aju Mukhopadhyay,
a poet, author and critic, 8 Cheir Lodi Street, Pondicherry, India.
Dr R.T. Bedre,
Principal RSPMS' SPP College, Sirsala, Dist. Beed (MS)
Dr (Mrs.) Smita R. Nagori,
Head,PG Department of English, M.U.College Udgir, Dist. Latur, Maharashtra, India. Email: smita.lakhotiya@gmail.com
Dr Arvind Nawale
Head, Department of English, Shivaji Mahavidyalaya Udgir, Dist. Latur (Member, BoS in English, Former Member of the Senate, Faculty of Arts, SRTM University, Nanded
Dr Rajiv Kumar,
Associate Professor, Dept. of English, S.K.M University, Dumka, Jharkhand
Dr Kailash Nimbalkar,
Principal, S.B.College, Shahapur, Dist. Thane, Maharashtra, India. Email: nimbalkar_8@rediffmail.com.
Tsai-ching Yeh
Assistant professor, Department of English, National Taipei University of Technology. (Taivan)
Dr B. N. Gaikwad,
Vice Principal, N.G. Acharya and D.K. Marathe College of Arts, Commerce and Science , Chembur (East), Mumbai-400071
Dr Simon Philip,
Assistant professor, Department of Social Work, Voorhees College, Vellore
Dr Binu Anitha Josheph
Assistant professor, Department of English, Voorhees College, Vellore
Dr Chandrashekhar Kanase
Head, Department of Dramatics, SPP College, Sirsala, Dist Beed (MS)

EDITORIAL BOARD

Dr Mahendra Shinde, Associate Professor and Head, Department of English, N.M. Sailu, Dist. Parbhani, Maharashtra, India.
Dr Ramkishan Bhise, Assistant Professor, SIES Graduate School of Technology, Nerul, Navi Mumbai
Dr Asish Gupta, Asst. Professor, J. H. Govt. P. G. College, Betul MP.

Subscription Rates		
	Annual membership (Individual)	Rs. 1,800 (150 $ for foreigners) (Six Issues)
	Bi-annual Membership	Rs. 3,500 (250 $ for foreigners)
	Institutional annual membership	Rs. 2,200
	Institutional Bi-annual membership	Rs. 4,200

Those interested in making online transactions, the following details may be of use:

Bank Name	Account Name	Account Number	IFSC code
Canara Bank (Branch: New Marine Lines, Mumbai)	Centre for Humanities & Cultural Studies	1389101071921	CNRB0001389

DISCLAIMER: Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references and biographies/references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

FROM THE EDITOR's Desk ....

WE are delighted to present Vol.8 Issue 2 of *Chronicle of Humanities & Cultural Studies* (CHCS) with valuable contributions from India's renowned scholars. The journal is run by *'Centre for Humanities & Cultural Studies', Kalyan.* It is a brilliant off shoot of the Mahatma Gandhi Education & Welfare Society, Narwadi, Dist. Parbhani. It has been established to contribute to society's education and welfare to empower individuals for a better future.

We are confident that the issue will be helpful for readers, critics and researchers. We are grateful to all our contributors for their responses.

We gratefully acknowledge the guidance and help received from various persons during the completion of this issue. We thank all the members of our advisory board and editorial board.

CHCS is a refereed journal, published bi-monthly (Six issues in a year). In order to make *CHCS* self-sustaining, we need your support and patronage. As our well-wisher/friend/patron, we urge you to enroll new members for the journal. In turn, we assure you that we will not compromise on quality in matters of content and production

Our next Issue will be published in June 2022. We hope you can make it successful with your valuable contributions.

We hope you enjoy this month's reading and as ever, if you have any questions or comments, please contact us at: chcskalyan@gmail.com .

- **Dr. Kalyan Gangarde**

CONTENTS

22

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महात्मा गांधीचे योगदान

प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी ता. आष्टी जि. बीड.

प्रस्तावना :-१९२० च्या १ ऑगस्टला लोकमान्य टिळकांचा मृत्यू झाला. स्वातंत्र्य आंदोलनाचे नेतृत्व कोणाकडे जाणार हा प्रश्न होता. परंतु योगायोगाने दक्षिण आफ्रिकेतून महात्मा गांधी यांचे भारतात आगमन झाले होते. अर्थात स्वातंत्र्य आंदोलनाचे नेतृत्व महत्मा गांधीकडे आले. म्हणजे भारतात टिळक पर्वाचा अस्त होऊन गांधीपर्व सुरु झाले. १९२० नंतरच्या संपूर्ण कालखंडावर महात्मा गांधीचा जबरदस्त प्रभाव होता. मवाळवाद, जहालवाद क्रांतिकारी यापेक्षा सत्याग्रह हा वेगळा मार्ग गांधींनी भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाला दिला. ०२ ऑक्टोबर १८६९ ला गुजमधील पोरबंदर येथे जन्मलेले गांधीजी १८९३ ला वकीली करण्यासाठी दक्षिण आफ्रिकेत गेले. ही भेट त्यांच्या जीवनाला कलाटणी देणारी ठरली. आफ्रिकेतील वर्णभेदी धोरणाबद्दल त्यांनी नापसंती व्यक्त करून आंदोलन केले. तेथेच त्यांच्या राजकीय जीवनाला प्रारंभ झाला. आपल्या शांततापूर्ण व अहिंसा मार्गाने भारतीयांना न्याय मिळवून दिला.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महात्मा गांधीनी एकमेव असे व्यक्तिमत्व की ज्याचे कार्यक्षेत्र केवळ हिंदुस्थानातील स्वातंत्र्य चळवळी पुरते मर्यादित न राहत त्यांचे कार्य जगातील अनेक देशापर्यंत जाऊन पोहोचले. महात्मा गांधींनी दिलेल्या लढा हा मानव जातीच्या कल्याणासाठी इतिहासातील अभूतपूर्व लढा होता. त्यांचे कार्य अष्टपैलू होते. महात्मा गांधीजी म्हणजे स्वातंत्र्य योद्धा, सत्य अहिंसेचा पुजारी. हिंदुस्थानातील जाती व्यवस्थेला छेद देत त्यांनी अस्पृश्योघाराचे कार्य हाती घेतले. विनोबा भावे यांनी गौतम बुद्धा नंतर सत्य, अहिंसेचा पुजारी म्हणून महात्मा गांधींना श्रेय दिले. आईन्स्टाईन गांधीजी बद्दल म्हणतात, "हाडामासाचा हा महामानव आमच्यात होता यावर पुढील पिढ्यांचा विश्वास बसणार नाही."

महात्मा गांधींचा हिंदुस्थानच्या राजकीय क्षितीजावर एक नवनेतृत्व म्हणून उदय झाला तो त्यांच्या सत्याग्रह या आंदोलनातून. महात्मा गांधींची जनआंदोलनाची सुरुवात सत्याग्रहापासून झाली. स्वातंत्र्याच्या संग्रामात अनेक आंदोलने त्यांनी केली, म्हणून त्यांना भारताचे राष्ट्रपिता व भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाचे शिल्पकार म्हणून ओळखतात. १९२० ते १९४७ हा कालावधी म्हणजे देशाच्या स्वातंत्र्य काळातील 'गांधीयुग' असे म्हणतात. स्वातंत्र्य आंदोलनातील एक अग्रणी व सक्रिय नेते म्हणून गांधीचे फार मोठे योगदान आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

1. महात्मा गांधीची मानवतावादी भूमिका समजून घेणे.
2. सत्य, अहिंसा व न्याय या महत्त्वाच्या विचारांची मिमांसा करणे
3. २० व्या शतकातील भारताची स्वातंत्र्य चळवळ समजून घेणे.
4. महात्मा गांधींच्या विविध स्वरूपातील विचारांचा आढावा घेणे.
5. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात गांधीजींचे योगदान अभ्यासणे.

संशोधनपद्धती:- या शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्वरूपाच्या साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये विविध ग्रंथ, मासिक, साप्ताहिक, वर्तमानपत्र व स्मरणिका स्वरूपातील लिखित साहित्याचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

महात्मा गांधीचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान:-

असहकार चळवळ:- मवाळांच्या राजकारणांचा गांधींना वीट आला होता रौलेट ॲक्ट, जालियनवाला बाग हत्याकांड यामुळे गांधींचा ब्रिटिश शासन वरील विश्वास उडाला होता. सर्व जनतेला स्वातंत्र्याच्या चळवळीमध्ये सहभागी करून घेतले पाहिजे यासाठी त्यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध असहकार आंदोलन सुरू केले. यामध्ये प्रामुख्याने पद व पदव्यांचा त्याग करणे, शासकीय कार्यक्रमावर बहिष्कार, विदेशी वस्तूचा त्याग, स्वदेशीचा वापर, निवडणुकांवर बहिष्कार इत्यादी कार्यक्रम हाती घेण्यात आले. स्त्री-पुरुष, हिंदू-मुस्लीम सर्वच जण ह्या कार्यक्रमात सहभागी झाले. न्याय संस्थेवर वकिलांनी बहिष्कार घातला. स्वदेशीचा वापर विदेशी वस्तूच्या होळ्या करण्यात आल्या.

आंदोलन जोरात चालू असतानाच उत्तर प्रदेशातील चौरीचौरा या गावी काही तरुणांनी २२ पोलिसांची हत्या केली. ज्या तत्त्वावर ही चळवळ आखली होती तिला काळिमा फासल्याने गांधींनी ही चळवळ स्थगित केली. परंतु यामुळे राजकीय हक्काबद्दल जनतेच्या मनात जागृती निर्माण झाली.

स्वराज्य पक्ष:- काँग्रेस पक्षात दोन गट पडतात. पहिला चित्तरंजन दास, पं. नेहरू व मोतीभाई पटेल तर दुसरा गांधींचा गट. गांधींनी बेळगावच्या अधिवेशनात असे सांगितले की काँग्रेसमध्ये हे दोन गट नकोत. शेवटी १९२३ साली स्वराज्य पक्ष स्थापना करण्यात आला. काँग्रेसच्या अंतर्गत हा पक्ष स्थापन करण्यात आला होता. या पक्षातर्फे अनेक मागण्या मांडण्यात आल्या. यामुळे ब्रिटिशांच्या आरेरावी व दडपशाहीला आळा बसला. या पक्षाने इंग्रजांची प्रतिगामी धोरणे व जुलुमी राजकारण चव्हाट्यावर आणले. परंतु काही अडचणींमुळे हा पक्ष १९२५ ला बरखास्त करण्यात आला.

सायमन कमिशन:- सायमन कमिशनची नियुक्ती १९२७ साली झाली. १९१९ च्या रौलेट कायद्याची अंमलबजावणी किती प्रमाणात झाली हे पाहण्यासाठी हे कमिशन नियुक्त केले गेले होते. या कमिशनमध्ये सायमन सह तीन सदस्य होते यात एकही 'भारतीय' माणूस नव्हता. म्हणून त्यावर बहिष्कार टाकला. सायमनवर भारतीयांना प्रतिनिधित्व द्या ही मागणी ब्रिटिशांनी अमान्य केली. कमिशनचे सभासद जा – ज्या शहरात असतील ती – ती शहरे बंद ठेवायची, सभासदांना काळे झेंडे दाखवायचे. जनसमुदायाने "Go Back Sayman" अशी घोषणा द्यावयाची, सायमनवर बहिष्कार टाकायचा अशा पद्धतीने सायमनचा निषेध झाला. शेवटी सायमन अनेक शहरांना भेटून परत जाते. त्यांचा अहवाल –

1. भारतीयांनी नवीन घटना तयार करावी.
2. संघराज्याचे तत्त्व असावेत.
3. प्रांताच्या हातात कायदा व सुव्यवस्था असावे.
4. प्रांतीय कायदेमंडळाच्या संख्येत वाढ करावी.

लाहोरचे अधिवेशन:- हे अधिवेशन हा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महत्त्वाचा टप्पा आहे. पं. नेहरू या अधिवेशनाचे अध्यक्ष आहेत. पं. नेहरू चे एक राष्ट्रव्यापी नेतृत्व या अधिवेशनापासून पुढे आले. या व्यासपीठावरून भारताच्या संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी पहिल्यांदा केली गेली. लाहोरच्या अधिवेशनात सविनय कायदे मंडळाच्या चळवळीचा ठराव पास झाला. 1930 पासून ही चळवळ सुरू झाली.

सविनय कायदेभंग १९३० ते ३२:- १९३० ते ३२ हा कालखंड विनयपूर्वक कालखंड म्हणून ओळखला जातो. विनयपूर्वक कार्याचा भंग करणे याचा उद्देश होता. या चळवळीचा प्रारंभ मिठाच्या सत्याग्रहापासून होतो. १२ मार्च १९३० ते ६ एप्रिल १९३० या काळात गुजरात मध्ये साबरमती ते दांडी असा २०० मैलाचा प्रवास गांधींनी पायी केला. त्यांच्याबरोबर ७८ लोक होते. जेंव्हा ते साबरमतीला पोहोचले तेंव्हा शेकडो लोक त्यांच्यात सामील झाले. यामुळे गांधींना अटक झाली. या आंदोलनात हजारो स्त्रीयाही सहभागी झाल्या होत्या. समाजातील बहुतांश घटकांनी या आंदोलनात सहभाग घेतला. कॉंग्रेस ही अधिक व्यापक झाली. हे आंदोलन मोडताना ६०००० लोकांना अटक झाली. लोकांना तुरुंगाची भीती वाटेनासी झाली.

पहिली गोलमेज परिषद:- ३० नोव्हेंबर १९३० मध्ये ही परिषद ब्रिटन मध्ये भरली. भारतातील सर्व राजकीय पक्ष व संघटना यांच्याशी चर्चा करून घटना तयार करण्यासाठी गोलमेज परिषदा भरवल्या गेल्या. या परिषदेत एकूण ४९ प्रतिनिधी उपस्थित होते त्यापैकी १६ संस्थांनी पाठवलेले तर ५७ ब्रिटिश इंडियातून आलेले व १६ भारतातील विविध पक्ष संघटनांचे होते. ही परिषद होण्यापूर्वी संपूर्ण स्वातंत्र्याचे आश्वासन ब्रिटिश मंत्रिमंडळ व व्हाइसरॉयनी नदिल्यामुळे कॉंग्रेसने पहिल्या गोलमेज परिषदेवर बहिष्कार टाकला. परंतु याच परिषदेने खालील निर्णय घेतले.

1. संस्थानीहिंदूस्थान व ब्रिटिश इंडिया यांचे संघराज्य असावे.
2. मध्यवर्ती कायदे मंडळास मंत्रिमंडळ जबाबदार असेल.
3. प्रांतांना स्वायत्तता असावी.
4. अल्पसंख्यांकांच्या विकासासाठी विशेष सवलती द्याव्यात.

गांधी आयर्वीन करार:-५ मार्च १९३१ रोजी हा करार झाला. आयर्वीन ब्रिटीश वाईसरॉय आहे. यावेळी सविनय कायदेभंग चालू आहे. त्याच्या अटी १) राजकीय कैद्याची मुक्तता करावी. २) दडपशाहीचे कायदे रद्द करावे ३) मीठावरचा कर कमी करावा. ४) गांधींनी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत सहभागी व्हावे.

दुसरी गोलमेज परिषद:- सप्टेंबर ते डिसेंबर १९३१ या कालावधीत भरली. तीची उद्दिष्टे - संघराज्य व घटकराज्य यांच्या उत्पन्नाचे वाटप कसे करावयाचे यासाठी ही परिषद भरली. अल्पसंख्यांकाचे प्रतिनिधित्व निश्चित करणे, कायदा व न्यायव्यवस्था या विषयावर चर्चा करणे, शेवटी भारतीय संस्थाने संघराज्यात सामील करून घेणे. या परिषदेला कॉंग्रेस उपस्थित आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वतंत्र मतदारसंघ असावा अशी मागणी केली. ती मान्यही केली. ख्रिचन, मुस्लिम, शिख यांनीही स्वतंत्र मतदारसंघांची मागणी केली.

जातीयनिवाडा:- मॉकडोनाल्ड यांनी जातीयनिवाडा घोषित केला तो १६ ऑगस्ट १९३२ रोजी. भारतातील अस्पृश्य, ख्रिचन, अँग्लोइंडियन, व्यापारी, जमीनदार यांच्यासाठी स्वतंत्र मतदारसंघ घोषित करण्यात आले. मुस्लिमांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या पेक्षा जास्त प्रतिनिधित्व मिळाले. हा जातीय निवाडा म्हणजे ब्रिटिशांचे फोड व झोड या नितीची साध होती.

पुणे करार:- म. गांधी आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यात १९३२ आली हा करार झाला. यापूर्वी गांधींनी आमरण उपोषण आरंभिले होते. डॉ. आंबेडकरांनी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी मागे घ्यावी असे गांधीची विनंती होती. शेवटी ही मागणी आंबेडकर मागे घेतात व पुणे करार होतो. त्यातील अटी –

1. अस्पृश्यांसाठीराखीव मतदारसंघ.
2. मध्यवर्तीकायदेमंडळात१८ जागा व प्रांतीय कायदेमंडळात ११८ जागा.

अस्पृश्यांसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या. अस्पृश्यांना शैक्षणिक प्रगतीसाठी घटक प्रांताने सोयी सवलती उपलब्ध करून द्याव्यात असे ठरले.

त्रिमंत्री योजना:- ब्रिटिश प्रधानमंत्री भारताला स्वातंत्र्य देण्यात अनुकूल बनले. भारतीयांशी वाटाघाटी करण्यासाठी ब्रिटिश मंत्र्यांचे एक शिष्टमंडळ भारतात आले. त्यामध्ये लॉरेन्स, क्रिप्स आणि आलेक्झांडर हे तीन मंत्री होते. त्यांनी भारताच्या संदर्भात इंग्लंडची योजना भारतीय नेत्या समोर मांडली. तिलाच त्रिमंत्री योजना म्हणतात. ब्रिटिशांचे शासनाखालील प्रांत व संस्थाने यांचे मिळून भारतीय संघराज्य स्थापन केले जावे. संघराज्याचे संविधान भारतीयांनीच तयार करावे. संविधान तयार होईपर्यंत राज्यकारभार हंगामी सरकारने परंतु ब्रिटिशांच्या सल्ल्याने करावा. असे या योजनेचे स्वरूप होते. या योजनेतील तरतुदी राष्ट्रीय सभेने फेटाळल्या.

हंगामी सरकारची स्थापना:- राजकीय अस्थिरतेच्या परिस्थितीतच भारतीय प्रतिनिधींचे हंगामी सरकार स्थापन केले. पं. नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळ आणि राज्य कारभाराची सूत्रे हाती घेतली. सुरुवातीला नकार देणाऱ्या मुस्लिम लिगने हंगामी सरकारमध्ये सहभाग घेतला. जून १९४८ पूर्वी भारतावरील आपला ताबा सोडण्याची घोषणा ब्रिटिश पार्लमेंटने केली.

भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा:- माउंटबॅटन योजनेच्या आधारे भारताच्या स्वातंत्र्याचा कायदा १८ जुलै १९४७ रोजी ब्रिटिश पार्लिमेंटने मंजूर केला. या कायद्यानुसार अशी तरतूद करण्यात आली की भारताची फाळणी होऊन १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारत व पाकिस्तान ही दोन स्वतंत्र राष्ट्र अस्तित्वात येतील. त्यानंतर त्यांच्यावर ब्रिटीश पार्लमेंटचा कोणताच अधिकार राहणार नाही. संस्थानावरील ब्रिटिशांचे सार्वभौमत्व संपुष्टात येईल. त्यांना भारत अथवा पाकिस्तानात सामील होता येईल किंवा स्वातंत्र्य राहता येईल.

सारांश:- महात्मा गांधी यांचे भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये अनन्यसाधारण अशा प्रकारचे योगदान राहिले आहे किंबहूना

स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व त्यांच्याकडे होते. त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य देशासाठी अर्पण केले. त्यांच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या काळातील विचाराने केवळ भारतच नाही तर संपूर्ण जग प्रभावीत झाले आहे. आमच्या काळात समाजात वाढत असलेली असहिष्णुता, द्वेष आणि मत्सर यामुळे तर त्यांच्या विचारांची अधिकच गरज भासत आहे. त्यांची भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील कामगिरी महान आहे. त्यांनी विविध अंगाने कार्य केले. १९२० पासून आंदोलनास सुरुवात झाली. १९३० मध्ये दांडी यात्रा १९४० मध्ये सविनय कायदेभंग १९४२ चे चलेजाव आंदोलन करून १५ ऑगस्ट १९४७ भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. स्वातंत्र्य लढ्यातील गांधीजी एकमेव व्यक्ती होती की, संपूर्ण भारतात व जगातील सर्व जनतेपर्यंत पोहोचले. आज आपण स्वतंत्र होऊन अमृतमहोत्सव साजरा करत आहोत. इंग्रजासारखी परकीय सत्ता उलटवून टाकण्यासाठी या महान योग्या चे बलिदान आपणाला नक्कीच विसरता येणार नाही.

संदर्भसूची:-

1. कुलकर्णी व्ही. जी. "भारतीय राजकीय विचारवंत" कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद - 2005
2. गांधीएम. के. "माझे सत्याचे प्रयोग" नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद - 2008
3. रवीशुभांगी, "राजकीय विचारप्रणाली" कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद - 2013
4. अनिलकठारे, "महाराष्ट्रातील समाज सुधारक" विद्या बुक्स, पब्लिशर्स औरंगाबाद - 2014
5. एस. एस. गाठाळ"आधुनिक भारत" के. एस. पब्लिकेशन्स, पुणे - 2014
6. वसंतसानप – "Abhisaran" Half yearly Journal Vol – XV, Special Issue April- 2016
7. श्रीनिवाससातभाई, "आधुनिक भारताचा इतिहास" विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा औरंगाबाद - 2018
8. लोकसत्ता - लोकरंग पुरवणी ऑक्टोबर – 2021

❄❄❄❄

Principal
Adv. B.D. Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist Beed.

05

(SJIF) Impact Factor-8.575 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

ISSUE No- 352(CCCLII) D

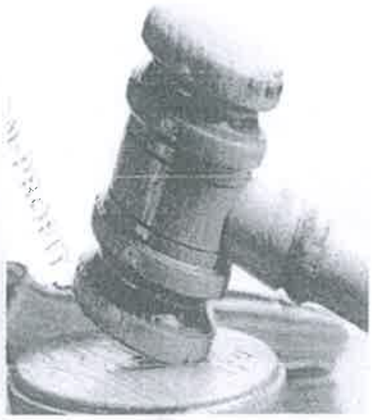

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor – 8.575 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

ISSUE No- (CCCLII) 352

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, 352 (CCCLII) D

ISSN : 2278-9308
May, 2022

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

INDEX- D

No.	Title of the Paper Authors' Name	Page No.
1	यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्राच्या नेतृत्वाचे शिल्पकार डॉ. बिडवे टी. एस.	1
2	यशवंतराव चव्हाण एक बहुआयामी व्यक्तिमत्व डॉ. इरलापल्ले पल्लवी भागवतराव	4
3	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरयांच्या जीवन व कार्याचा अभ्यास डॉ.राज चव्हाण , प्रा. सोनिया चव्हाण	7
4	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महिलांच्या विकासातील योगदान. प्रा.डॉ.एन. व्ही. शेवाळे	14
5	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री विषयक कार्य. प्रा डॉ काशीद एस व्ही	17
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषी क्षेत्रा विषयीचे विचार आणि आजची प्रासंगीकता डॉ. मगर एस. आर.	20
7	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे	23
8	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अस्पृश्यते संबंधी विचार प्रा.संतोष विश्वनाथ यादव	26
9	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार व कार्य मडके साधना हरिदास	29
10	नाशिक जिल्हयातील मध्यम जलसिंचन प्रकल्पांचा आढावा आहिरे बाबाजी मोतीराम , प्रा.डॉ. राजपंगे माधव गणपती	31
11	'महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान' प्रा.डॉ. रमेश धोंडिराम राठोड , डॉ. सोनटक्के रमेश शंकरराव	38
12	अनुवाद में रोजगार के अवसर प्रा.डॉ. बाचकर बाळासाहेब डी.	43
13	अनुवादका महत्व एवं प्रयोजनीयता डॉ.पंडित बन्ने	46
14	इलेक्ट्रॉनिक मिडीया और रोजगार के अवसर डॉ. चौधरी के. बी.	49
15	विज्ञापन का रंगीन संसार और रोजगार डॉ. सुमन अग्रवाल	51
16	इलेक्ट्रॉनिक माध्यम बनाम मुद्रित माध्यमों का व्यावसायिकरण डॉ. गव्हाणे व्ही.बी	55
17	पत्रकारिता में रोजगार के अवसर प्रो. डॉ.महेमूद पटेल	57
18	अनुवाद में रोजगार के अवसर प्रतुल सत्येंद्र चव्हाण	60

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor -(SJIF) –8.575,Issue NO, 352 (CCCLII) D | May, 2022

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक विचार
(Social Thought of Dr. Babasaheb Ambedkar)

प्रा. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख अॅ.बी.डी. हंबर्डे महाविद्यालय,आष्टी जि. बीड.
इ. मेल. mundhedp@gmail.com ,मो.नं.7821036363

प्रस्तावना:-

समाजव्यवस्थेत बदल होण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण असे सामाजिक विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडले आहेत. त्यांनी प्रचलित समाजव्यवस्थेविषयी तीव्र नापसंती व्यक्त करून अशा समाजात कांही वर्गांना व जातींना विशेषाधिकार प्राप्त झाल्याने इतर समाजावर घोर अन्याय होतो हे समाजाच्या निदर्शनास आणून दिले. सामाजिक न्याय मिळविण्याच्या दृष्टीने प्रचलित समाजव्यवस्था फारशी उपयोगी नाही. जोपर्यंत प्रचलित समाजव्यवस्था बदलणार नाही तोपर्यंत सामाजिक समता व आर्थिक स्वातंत्र्य निर्माण होऊ शकणार नाही असे त्यांचे ठाम मत होते. दलितांच्या प्रश्नाबाबत त्यांनी व्यापक प्रमाणावर लिखाण व चिंतन केले.

एक महान समाजसुधारक या नात्याने कार्य करणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक क्रांतीची ज्योत पेटविली म्हणून त्यांच्या कार्याची दखल घेणे अपरिहार्य ठरते. समाजातील एका शोषित घटकाला आशेचा नवा मार्ग दाखविण्याचे महान कार्य त्यांनी केले. समाजाच्या सर्व घटकांचा त्यांनी बारकाईने अभ्यास केला. त्यातूनच समाजपरिवर्तनासाठी कोणत्या बाबी आवश्यक आहेत याची नोंद त्यांनी घेतली. हिंदू धर्माचा प्रभाव त्या काळच्यासमाजव्यवस्थेवर होता. त्यामुळे कमालीचा जातीयवाद बोकाळला होता. समाजात एक प्रकारे फुटीरतेची भावना निर्माण झालेली होती. त्यातूनच काही वर्गांना अतिशय हीन स्वरूपाचे जीवन जगावे लागत असे. त्यांच्या संपूर्ण विचारांचा मागोवा घेताना असे लक्षात येते की त्यांना भारतात लोकशाही अपेक्षित होती. जी लोकशाही समाजात सामाजिक समता प्रस्थापित करु शकेल व समाजातील सर्व घटकांना न्याय मिळू शकेल.सामाजिक बदलाच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रचलित चातुवर्ण्यव्यवस्थेवर प्रहार केला. सामाजिक प्रश्नाबाबत योग्य जाण असणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महत्वाचे उपाय सुचविले आहेत की जेणेकरून समाजव्यवस्थेत चांगला बदल होऊ शकेल.

प्रस्तुत शोधनिबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक विचारांचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न मी केलेला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:-

1) भारतीय समाजातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कालीन समाजव्यवस्था समजून घेणे.
2) समाजातील वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्था किती दोषपूर्ण आहे याचा अभ्यास करणे.
3) सामाजिक समतेमध्ये अस्पृश्यता निर्मूलनाचे महत्त्व अधोरेखित करणे.
4) धर्माकडे पाहण्याचाडॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा किती व्यापक दृष्टिकोन होता हे अभ्यासणे.
5) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक विचाराच्या विविध पैलूंचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंध "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार" यामध्ये प्रामुख्याने दुय्यम सामुग्रीच्या आधारे माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण केलेले आहे. यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक विचाराशी संबंधित असलेले विविध साहित्य, विविध संदर्भग्रंथ, शोधनिबंध, मासिके, अहवाल, विविध वर्तमानपत्राचे संपादकीय, संशोधन लेख इत्यादींचा संदर्भ म्हणून उपयोग केलेला आहे.

विवरण आणि स्पष्टीकरण:-

1) सामाजिक समतेचा विचार:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक समतेचाअत्यंत महत्वपूर्ण विचार मांडला. त्यांच्या सामाजिक विचाराचा केंद्रबिंदू म्हणजे सामाजिक समता हाच होय. तत्कालीन समाजव्यवस्थेत सामाजिक समता अस्तित्वात नव्हती. काही जातींना कोणत्याही प्रकारचे अधिकार देण्यात आलेले नव्हते. त्याचप्रमाणे काही जातींना विशेषाधिकार तर काहीचा दर्जा अत्यंत कनिष्ठ मानला जाई. अशा परिस्थितीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक समतेचा अत्यंत महत्वपूर्ण विचार मांडला. समाजातील सोशितांनाही चांगले जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. त्यांनाही संपूर्ण

स्वातंत्र्य देण्यात आले पाहिजे. समाजातील सर्वच व्यक्तींना स्वातंत्र्य दिले तर त्या व्यक्तीला स्वतःची प्रगती करून घेण्यात कोणतीही अडचण येणार नाही. म्हणून त्यांनी सामाजिक समता ही बाब महत्त्वपूर्ण मानली होती.

2) अस्पृश्यतेचे निर्मूलनः-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक विचारसरणीचा महत्त्वाचा आशय म्हणजे अस्पृश्यतेचे निर्मूलन होय.ज्यावेळी कनिष्ट जातीच्या एखाद्या व्यक्तीचा दुसऱ्या वरिष्ट जातीतील व्यक्तीसस्पर्श होतो त्यावेळीअस्पृश्यता निर्माण होते, असे मानले जाई. अस्पृश्यता हा सामाजिक समतेच्या बाबतीत एक अडथळा होता. म्हणून त्यांनी अस्पृश्यतेचे निर्मूलन कशा रीतीने करता येईल याकडे अधिक लक्ष दिले. हिंदू धर्माचा त्यांनी सखोल अभ्यास केला व हिंदू धर्माने अस्पृश्यता कशी निर्माण करून पोसली याबाबतचेवर्णन केले.अस्पृश्यांना कोणतेही अधिकार नाहीत. माणूस म्हणून जगण्यासाठी त्यांना किमान अधिकाराची आवश्यकता आहे असे त्यांनी आग्रहाने प्रतिपादन केले. अस्पृश्यता हा हिंदू धर्मावरील एक प्रकारचा कलंक आहे असे ते म्हणत. म्हणून त्यांनी हिंदू धर्माविरुद्ध लढा देण्यास सुरुवात केली.महाडच्या चवदार तळयापासून त्यांनी सत्याग्रहास सुरुवात केली. नाशिकच्या राममंदिरात प्रवेश मिळविण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले.या सर्व प्रयत्नामागे सामाजिक न्यायाची बाजू होती.

3) हिंदू धर्मावर टीका:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्मावर कठोर टीका केली होती. कारण हिंदू धर्मातील अनेक चालीरीती समाजात भेदभाव करणाऱ्या आहेत. हिंदू धर्मातील जातीव्यवस्था, वर्णव्यवस्था,व अस्पृश्यता ह्या समाजविकासासाठी घातक आहेत. यामुळे समाजात विषमता निर्माण होत आहे. यामध्ये बदल होण्याची आवश्यकता आहे असे ते म्हणत. विशेषत: समाजातील व्यवसायाची रचना ही देखील जातीवरच आधारीत होती. याचा परिणाम म्हणजे व्यक्तीच्या कर्तृत्वाला कोणताही वाव नव्हता. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्मातील या कठोर चालीरीती, प्रथा, परंपरा यावर आसूड ओढले.

4) विशेषाधिकार नष्ट करणे आवश्यक:-

समाजातील एका महत्त्वाच्या बाबींवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी टिका केली ती बाब म्हणजे काही व्यक्तींना मिळालेले विशेषाधिकार. समाजातील काही जातींना विशेषाधिकार मिळाले होते. काहींना मात्र कोणत्याही प्रकारचे अधिकार नव्हते.ज्यांना अधिकार नव्हते त्यांचे सर्व बाजूनी शोषण होत होते. उदा. पुजेचे अधिकार ब्राम्हनांना तर शेतजमीन मालकीचे अधिकार मराठा आणि तत्सम जातींना होते. त्यामुळे यांची आर्थिक स्थिती सुधारत होती तर अधिकार नसणारे लोक हलक्या दर्जाची व अंगमेहनतीची कामे करून निकृष्ट जीवन जगत होती. त्यामुळे अशा प्रकारचे सर्व विशेषाधिकार नष्ट करून सर्वांना समान अधिकार द्यावेत अशी त्यांची मागणी होती.

5) बौद्ध धर्माचा स्वीकार:-

हिंदू धर्मातील दोषाबाबत व अनिष्ट चालीरितीबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तीव्र नापसंती व्यक्त केली होती. अशा चालीरीतींना ते सतत विरोध करत असत. हिंदू धर्मात सुधारणा होत नाहीत म्हणून त्यांनी या धर्माचा त्याग करून बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. समाजातील सर्व घटकांच्या कल्याणासाठी हाच धर्म त्यांना योग्य वाटला. या अगोदर त्यांनी जगातील सर्व धर्मांचा चिकित्सक अभ्यास केला होता. मानवी समाजात माणुसकी व सामाजिक न्याय याचे समर्थन फक्त बौद्ध धर्मच करतो आहे याची त्यांना खात्री होती. त्यामुळे येवला येथे 1935 ला त्यांनी घोषणा केली की 'मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही'. प्रचंड विवेकाने त्यांनी 1956 मध्ये नागपूरला बौद्ध धर्म हजारो अनुयायांसह स्वीकारला.

6) लोकशाही शासनप्रणालीचे समर्थन:-

सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी लोकशाही शासनप्रणालीचे समर्थन केले. लोकशाही हा शासनप्रणालीचा उत्तम प्रकार आहे यावर त्यांची निष्ठा होती. लोकशाही शासनप्रणालीत प्रत्येकाला स्वतःचा विकास घडवून आणता येतो. त्यामुळे समाजात समता निर्माण होऊ शकते. लोकशाहीचे भवीतव्य हे सामाजिक व आर्थिक समतेवरच अवलंबून असते यावर त्यांची अटळश्रद्धा होती.

मूल्यमापन/निष्कर्ष:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक विचारांचे मूल्यमापन करताना एक बाब स्पष्टपणे जाणवते की त्यांचा रोख हा प्रचलित हिंदू धर्मातील अनिष्ट रूढी व चालीरीती यावरच होता. दलितांना किंबहुना शोषितांना कोणत्याही प्रकारच्या सोयी,सवलती असू नये. त्यांना हीन दर्जाची वागणूक देण्यात येणारे धर्मग्रंथ अयोग्य आहेत असे त्यांचे मत होते. याचा अर्थ असा नाही की ते धर्म मानत नव्हते. जो धर्म माणसामाणसात भेदभाव करत नाही तोच धर्म श्रेष्ठ आहे असे ते मानत असत. समाजात काही व्यक्तींना हीन दर्जाची वागणूक देणारा धर्म हा खरा धर्म असूच शकत नाही असे ते म्हणत. हिंदू धर्मातील अनेक तत्वे धर्मपंडितांनी तयार केलेली आहेत.ती संकुचित आहेत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक विचारात समाजातील पीडित व शोषित वर्गाच्या बाबतीत नवा आशावाद दाखविणारा दृष्टीकोन होता. सामाजिक समता त्यांना अभिप्रेत होती. आर्थिक व सामाजिक समता व न्याय या गोष्टी समाजासाठी महत्त्वाच्या आहेत. समाजाच्या बाबतीत परिवर्तन कशा रीतीने घडवून आणता येईल यासाठी त्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्टा केली. सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी सत्याग्रहाचा मार्ग अवलंबला होता.अस्पृश्यांच्या जीवनात आशेचाकिरण दिसण्यासाठी त्यांनी बौद्ध धर्माचा स्विकार केला. त्यांच्या सामाजिक विचारात सामाजिक समता व स्वातंत्र्य या तत्त्वाचा पुरस्कार केलेला आढळतो.

संदर्भ सुची:-

1) नरेंद्र जाधव (2012),'बोल महामानवाचे' ग्रंथाली प्रकाशन, माटुंगा मुंबई 16, पहिली आवृत्ती 24-ऑक्टोबर-(खंड पहिला)
2) प्रदिप आगलावे (2018),'भारतातील सामाजिक समस्या' श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती- जुलै-.
3) रमेश चव्हाण (2012), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रतिमा ऑफसेट,कोथरूड पुणे-52,पहिली आवृत्ती -
4) ज्ञानराज काशिनाथ गायकवाड (2019),'महामानव डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर' राजवंश पब्लिकेशन्स, नवी मुंबई, सातवी आवृत्ती - सप्टेंबर.
5) बी.एम.कऱ्हाडे (2011), 'सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र'पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, पहिली आवृत्ती – जून.
6) दैनिक लोकसत्ता संपादकीय व लोकरंग रविवार पुरवणी.

Principal
Adv. B.D. Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist Beed.

06

ISSN : 0974-3065

प्रथम अंक

इतिहास दर्पण
ITIHAS DARPAN

विक्रमाब्ध २०७९, युगांब्ध ५१२४
जानेवारी २०२२

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११० ०५५

RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110 055

Journal Details

Journal Title (in English Language)	Itihas Darpan
Journal Title (in Regional Language)	इतिहास दर्पण
Publication Language	Hindi
Publisher	Akhil Bharatiya Itihas Sankalan Yojana
ISSN	0974-3065
E-ISSN	NA
Discipline	Arts and Humanities
Subject	Arts and Humanities (all)
Focus Subject	History
UGC-CARE List Group	Group C

Copyright © 2019 Savitribai Phule Pune University. All rights reserved. | Disclaimer

Journal Recommendation Form	
Name of the Journal	**Itihas Darpan**
ISSN Number	**0974-3065**
Nature of Publication	**Hard Copy**
Periodicity	**Half Yearly**
Publisher	**Akhil Bharatiya Itihas Sankalan Yojan, 10196/A, Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala Mandir, New Delhi - 110055, Bharat**

Criteria	Answer	Score
The journal has a website which provides full postal and email addressesof Chief Editor and Editors, and at least some of these addresses are verifiable official addresses	Yes	
		Select score
The website provides complete instructions to authors/reviewers	Yes	+1
The journal has a well-defined peer-review and publication policy	Yes	+1
The journal has a well-defined Ethics policy	Yes	+1
The journal has a declared frequency of publication each year	Yes	+1
The journal is published regularly and in time following its declared frequency	Yes	+1
The journal claims that it is indexed in a given database and this claim is verified	yes	+1
Journal levies submission/publication charges	No	
Since when is the journal being regularly published (select any one)	> 6 Years	+2
Final Score (taking into consideration scores of points 1-8)		**08**

 ISSN: 0974 3065

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शोधनिबंधाचे नाव	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
१	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे योगदान	प्रा. डॉ. सदाफुले डी. एल.	१ - ५
२	महाराष्ट्राचा कृषी विकास व यशवंतराव चव्हाण	डॉ. उर्मिला क्षीरसागर	६ - १०
३	महाराष्ट्राच्या जडण-घडणीत महानुभाव पंथाचे योगदान	प्रा. डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे	११ - १६
४	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील भालजी पेंढारकर यांचा सहभाग	प्रा. मनोज बबनराव देवकर	१७ - २०
५	महाराष्ट्रातील शेतकरी व कामगार चळवळ स्थितीचे आकलन	प्रा. सचिन गोवर्धन कांबळे	२१-२६
६	महाराष्ट्रातील क्रांतीकारकांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	शेळके जगदीश भाऊसाहेब	२७-२९
७	छत्रपती राजर्षीशाहूंचे शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य	प्रा. डॉ. गोर्डे व्ही. एस.	३०-३५
८	स्वातंत्र्य संग्राम काळातील खानदेशातील घडामोडी	रश्मी (सरला भिरूड)	३६-४१
९	खानदेशातील सतीप्रथा : एक मीमांसा	प्रा. डॉ. आर. ए. चौधरी	४२-४८
१०	कंपनी सरकारकालीन खानदेशातील भिल्ल जमातींचा उठाव	प्रा. डॉ. आर. एस. पवार	४९-५६
११	महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	विष्णू रघुनाथ हेलुडे	५७-६१
१२	कामगार चळवळीचे ऐतिहासिक अध्ययन	प्रा. डॉ. रामभाऊ देवराव काशीद	६२-६६
१३	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील क्रांतीकारकांचे योगदान	प्रा. राजकुमार ज्ञानोबा चाटे	६७-७२
१४	सेनापती बापट यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	अशोक गीताराम काळे	७३-७७
१५	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात सत्यशोधकीय मराठी नियतकालिकांची भूमिका	योगेश ज्ञानेश्वर शिंदे	७८-८२
१६	महाराष्ट्रातील इंग्रजी प्रशासकीय स्थैर्य प्राप्तीतील एलफिन्स्टन याची भुमिका	डॉ. भामे गणेश पंढरीनाथ	८३-८८

 ISSN: 0974 3065

१७	जंगल सत्याग्रह :- सविनय कायदेभंग आंदोलनातील पर्व	लेफ्ट. डॉ. पावडे खोब्राजी वामनराव	८९-९३
१८	महाराष्ट्रातील धार्मिक, सामाजिक संस्था व व्यक्तींचे योगदान	प्रा. नंदू रामभाऊ जगदाळे	९४-९९
१९	स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळी	प्रा. दत्तात्रय प्रभूराव मुंढे	१००-१०५
२०	लोकमान्य टिळकांची भारतीय राष्ट्रवादाच्या जडणघडणीत वैचारिक भूमिका	डॉ. अभिलाषा राऊत	१०६-१११
२१	भारतीय स्वातंत्र चळवळीत महाराष्ट्रांतील महिलांचे योगदान	डॉ. राजाराम रा पिंपळपल्ले	११२-११६
२२	गोवा मुक्ती चळवळ आणि अहमदनगर जिल्ह्यातील कम्युनिस्ट पक्ष	डॉ. विधाटे गणेश शंकर	११७-१२५
२३	महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	डॉ. अमोल गंगणे	१२६-१३०
२४	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात स्त्रीयांचे योगदान	प्रा.राजश्री गुणाजीराव भोपाळे	१३१-१४०
२५	श्री क्षेत्र नारायण गडावरील संतांच्या धार्मिक कार्याचा आढावा	राजकुमार सोनलाल जानवळे	१४१-१४६
२६	शिक्षणतज्ज्ञ ताराबाई मोडक आणि महाराष्ट्रातील पूर्वप्राथमिक शिक्षण चळवळ	डॉ. श्रीमती सरोदे स्वाती रामराव	१४७-१५४
२७	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील शेतकरी आणि कामगारांचे योगदान	श्री.भाऊराव महादेव देवकाते	१५५-१६३
२८	ब्रिटीशकालीन शेतकरी आंदोलन : एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप	प्रा. साळवे एस. आर.	१६४-१६९
२९	भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनातील अवंतिकाबाई गोखले यांचे योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा. मृणाल गुलाबराव भोसले	१७०-१७५
३०	क्रांतिकारी चळवळीचे भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनातील योगदान	प्रा. डॉ. नारायण कारभारी म्हस्के	१७६-१८०
३१	१९३८ चा सत्याग्रह व परभणी जिल्हा	प्रा. डॉ. उध्दव उमाजी राऊत	१८१-१८३
३२	१८५७ चे स्वातंत्र्यसमर आणि महाराष्ट्र	प्रा. शिंदे ज्योती अर्जुन	१८४-१९०
३३	हरताळ, मीठाचा सत्याग्रह आणि जंगल सत्याग्रह चळवळीत पूर्व खानदेशचा सहभाग - एक दृष्टीक्षेप	डॉ. रमेश धनराज जाधव	१९१-१९९
३४	आद्यक्रांतिकारक उमाजीराजे नाईक यांचे	डॉ. गिरीधर नागोराव सोमवंशी	२००-२०३

	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान		
३५	चिमूर क्रांति : एक जन आंदोलन	डॉ. मोहन राजाराम कापगते	२०४-२१०
३६	काश्मिरच्या विलीनीकरणामध्ये सरदार वल्लभभाई पटेलांचे योगदान - एक अध्ययन	प्रा. डॉ. पी. आर. जुनघरे	२११-२१८
३७	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्रातील महिलांचा सहभाग	डॉ.गोरखनाथ पांडुरंगराव फसले	२१९-२२५
३८	महाराष्ट्रातील उसतोड कामगार : एक अभ्यास	प्रा. महेन्द्र बन्सीधर वैरागे	२२६-२२९
३९	'सरहद्द गांधी' खान अब्दुल गफार खान	प्रा. आसाराम हरिभाऊ देसाई	२३०-२३५
४०	चौरीचौरा घटनेचे ऐतिहासिक पुनरावलोकन व भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेसची प्रतिक्रिया -एक अभ्यास (चौरीचौरा घटनेच्या शतकपूर्तीच्या विशेष संदर्भात)	श्री. संदीप मारोती महाजन	२३६-२४९
४१	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे योगदान	श्री. दराडे नवनाथ एकनाथ डॉ. सविता गंगाधर मुंढे	२५०-२५६
४२	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत आंबेगाव तालुक्यातील आद्य हुतात्मा बाबू गेनू सैद यांचे योगदान	प्रा. डॉ. नाथा रामभाऊ मोकाटे	२५७-२६२
४३	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महाराष्ट्रातील क्रांतीकारकांचे योगदान	प्रा. जितेंद्र दिलीप पगार	२६३-२६९
४४	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील वसंतदादा पाटील यांचे योगदान	डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	२७०-२७४

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळी

प्रा. दत्तात्रय प्रभूराव मुंढे
समाजशास्त्र विभागप्रमुख
अ. बी.डी.हंबर्डे महाविद्यालय,
आष्टी, जि. बीड
मो.नं. 9665289461
mundhedp@gmail.com

प्रस्तावना:-

देशात अनेक चांगल्या परंपरांचा इतिहास आहे. ब्रिटिशांच्या आगमनाने चलनात पैसा आला. शेतसारा भरण्याची योग्य पद्धत सुरू झाली. इंग्रजांच्या आर्थिक शोषणाच्या धोरणातून ग्रामीण शेतकरी अधिकाधिक दरिद्री होत गेला. या शोषणाच्या विरोधात महाराष्ट्रात सर्वप्रथम तंट्या भिल्लाने प्रयत्न केला. 1861 मध्ये सासवड तालुक्यात सावकार व इंग्रजाविरुध्द तंट्या भिल्लाने प्रयत्न केला. शेतकऱ्यांच्या मदतीने आंदोलन केले होते. सावकार आणि व्यापाऱ्यांच्या घरांवर दरोडे घातले. या काळात वासुदेव फडके, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, न्या. रानडे यांनी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडली. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हा ग्रंथ लिहून तत्कालीन शेतकऱ्यांवरील अन्याय, दारिद्र्य व दैन्य, उपसमार यांचे जळजळीत वर्णन करून शेतकऱ्यात जागृती निर्माण केली होती.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. स्वतंत्र भारतात शेतकऱ्यांचे प्रश्न सुटतील या स्वप्नाच्या मृगजळावर शेतकरी जगले. परंतु शेतकऱ्यांची शोषण व्यवस्था स्वातंत्र्यानंतरही व्यवस्थित जोपासली गेली. याचे ताजे उदाहरण म्हणजे मा. नरेंद्र मोदी सरकारच्या तीन कृषी कायद्याविरोधात शेतकऱ्यांनी पुकारलेले आंदोलन तब्बल दीड वर्षानंतर लेखी आश्वासनामुळे मागे घेण्यात आले. शेतकऱ्यांच्या शेती मालाला उत्पादन खर्चाच्या प्रमाणात योग्य भाव मिळत नाही. निसर्गात नेहमी लहरीपणा (अवर्षण आणि अतिवर्षन) दिसते. शेती विकासाच्या योजना फसव्या निघतात. शेती असून वर्षभर तिच्यात राबूनही शेतकरी अर्धपोटी राहतो. कर्जबाजारी होतो व सुखी जीवन जगू शकत नाही.

आजच्या काळात शेतकऱ्यांच्या रास्त भावाच्या मागणीला चिरडून टाकण्याचे शासकीय प्रयत्न (नुकतेच दिल्ली सीमेवर रस्त्यावर खिळे ठोकून पोलिसांनी शेतकऱ्यांवर केलेल्या लाठीहल्ल्यात 700 शेतकरी मरण पावले.) म्हणजे शोषण व्यवस्था टिकवून धरण्याचे प्रयत्न आहेत. शेतकरी चळवळींचा मागोवा घेण्याच्या उद्देशाने संबंधित संशोधकांने हा विषय शोधनिबंधासाठी घेतलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :-

१) शेतकऱ्यांना चांगले जीवन जगता यावे हा तात्विक विचार.

२) देशातील दारिद्र्य दूर करण्यासाठी शेतकरी समस्या अभ्यासणे.

३) शेतकरी चळवळीचे धोरण अभ्यासणे.

४) ग्रामीण दारिद्र्याचा अभ्यास करणे.

५) शेतकऱ्यांचे हक्क व अधिकार समजून घेणे.

६) शेतकरी चळवळीची दिशा समजून घेणे.

७) शेतकरी चळवळीचे परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे लिखाण करण्यासाठी प्राथमिक स्त्रोतांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. त्याचबरोबर द्वितीय स्त्रोतांमध्ये पुस्तके, मासिके, संदर्भग्रंथ, वर्तमानपत्रे इत्यादींचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

विवरण आणि स्पष्टीकरण:-

महात्मा फुले, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी शिंदे यांना अपेक्षित असणारी ग्रामीण अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी दिनकरराव जवळकर यांनी शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना करावी अशी सूचना मांडली. 13 जून 1949 रोजी केशवराव जेधे यांनी शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना केली व शेतकऱ्यांचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु राजकीय सत्तेच्या चौकटीत हे प्रश्न सुटत नसतात याचा अनुभव त्यांना सुद्धा आला. नंतरच्या काळात जमीनदारी निर्मूलन, कमाल जमीन धारणा कायदा, कसेल त्याची जमीन या तत्त्वावर कुळ कायदे एकामागून एक संमत झाले. नंतर नियोजित विकासाला सुरुवात होऊन 1951 मध्ये पहिली पंचवार्षिक योजना सुरू झाली. शेतीसंबंधित नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर, सुधारित बी-बियाणे यांच्या सहाय्याने शेती सुधारण्याचे प्रयत्न झाले. लहान धरणे बांधली, शेतकऱ्यांसाठी सहकारी तत्त्वावर पतपुरवठा व ग्रामीण खरेदी-विक्री संस्थाही स्थापन झाल्या. या सर्व प्रयत्नांनंतरही काही सधन शेतकरी सोडल्यास इतरांच्या परिस्थितीत फारसा बदल झाला नाही.

समाजातील इतर वर्गाची स्थिती सुधारत असली तरी शेतकरी वर्ग मात्र अजूनही दूरस्थ आकाशाकडे डोळे लावून बसला होता. त्याची दुःखे सहनशक्तीच्या पलीकडे जात होती. याचे ताजे उदाहरण म्हणजे महाराष्ट्रातील विशेषता: विदर्भ आणि मराठवाड्यात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्तेचे सत्र सुरूच आहे. दुष्काळ, नापिकी, रास्तभाव, विस्थापन, त्याचबरोबर सरकारचे जुलमी कायदे इत्यादीविषयी शेतकऱ्यांनी आपले दंड थोपटले आहेत. त्यामुळे या काळातील काही प्रमुख चळवळींचा आढावा आपण येथे घेऊ.

१. नक्षलवादी चळवळ:-

पश्चिम बंगालमधील 'कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया' मध्ये फूट पडून दोन गट निर्माण झाले. यामध्ये पहिला मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष तर दुसरा मार्क्सवादी लेनिनवादी क्रांतिकारी पक्ष. यातील दुसरा गट हा आक्रमक होता. शस्त्र बळाचा वापर करून राज्य हस्तगत करावे व त्यासाठी गोरील्ला तंत्राचा देखील उपयोग करावा असे या गटाचे मत होते. या चळवळीचा मुख्य शिल्पकार कानू संन्याल याच्या मते, 1951 ते 1954 या कालखंडात ही चळवळ संघटनात्मक पातळीवर होती. 1953 ते 1957 या काळात चहा मळ्यातील मजूर सुद्धा यात सहभागी झाले.

पश्चिम बंगालमधील दार्जिलिंग जिल्ह्यातील सिलिगुडी तालुक्यात 'नक्षलबारी' हे गाव असून ते नेपाळच्या सरहद्दीच्या जवळ पर्यंत आहे. हे संन्याल आदिवासींचे गाव असून संथाल शेतकऱ्यांनी जमीनदार विरुद्ध मे 1967 मध्ये उठाव केला आणि जमिनी ताब्यात घेतल्या. हा नक्षलवाद्यांचा सशस्त्र उठाव म्हणजे चारू मुजुमदार, कानू सन्याल, खोकण मुजुमदार, जंगल संस्था, कामाक्षी बर्जी व इतर सिलिगुडी गटाचा व त्यांच्या सहकाऱ्यांचा उठाव होता. त्यांच्याविरुद्ध कृती करण्यासाठी पोलिस गेले असता पोलिसांचाही त्यांनी सशस्त्र प्रतिकार केला. हा उठाव नंतर दोन महिने चालला व नक्षलवादी सशस्त्र उठाव संपुष्टात आला. 1969 नंतर ही चळवळ पश्चिम बंगाल, बिहार, आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू आणि महाराष्ट्राच्या चंद्रपूर, गडचिरोली, गोंदिया या जिल्ह्यात पसरली.

२. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या किसान संभेची चळवळ:-

सन 1970 मध्ये भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या किसान सभेने महाराष्ट्रातील साधारणतः पन्नास हजार शेतकरी शेतमजुरांना आंदोलनात सहभागी करून घेतले होते. यामध्ये प्रामुख्याने पश्चिम महाराष्ट्रातील सातारा, नाशिक, अहमदनगर हे तर मराठवाड्यातील औरंगाबाद, बीड, नांदेड या जिल्ह्यांच्या समावेश होतो. जमीन धारणेची कमाल मर्यादा खाली आणावी ही त्यांची प्रमुख मागणी होती. 1972 साली दुष्काळाने होरपळलेल्या शेतकऱ्यांसाठी रोजगार पुरविण्याची मागणीही या किसान सभेने केली. पुढे त्यांनी रोजगार हमी योजना, पतपुरवठा, गरिबांसाठी घरे, शेतमालाला रास्त भाव इत्यादी मागण्या घेऊन अनेक आंदोलने उभारली.

३. शेतकरी कामगार पक्षाची चळवळ :-

भारतातील महाराष्ट्र राज्यात शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला रास्त भाव मिळावा ही मागणी सर्वप्रथम शेतकरी कामगार पक्षाने केली. काँग्रेसमधून बाहेर पडून हा नवीन पक्ष स्थापन झाला. त्यात प्रामुख्याने केशवराव जेधे, शंकरराव मोरे, दत्ता देशमुख यांचा समावेश होता. शेती सारा कमी करणे, कर्जमाफी करणे इ. मागण्या तत्कालीन मुख्यमंत्र्यांनी मंजूर केल्या नव्हत्या. सन 1950 मध्ये दाभोळ येथे या पक्षाचे अधिवेशन भरले. यात एक जाहिरनामा

प्रसिद्ध करण्यात आला. या जाहीरनाम्यात पंधरा कलमी कार्यक्रम होते. त्यात जमीन सुधारणा, सावकारी नष्ट करणे, शेतमजुरांना पुरेसे जीवनवेतन, उत्पादन खर्च व नफा या आधारावर धान्याच्या किमती ठरविणे, शेती व्यवसायाला कर्ज पुरवठ्याची सोय करणे इत्यादी शेतीविषयक मागण्या मांडल्या होत्या. या पक्षाने आंतरराष्ट्रीय साम्यवादी चळवळीचे नेतृत्व मान्य केले होते. बहुजन समाजात या पक्षाची लोकप्रियता होती.

४. शेतकरी संघटनेची चळवळ:-

स्वातंत्र्योत्तर काळात शेतकऱ्यांची जी आंदोलने झालीत त्यातील शेतकरी संघटनेच्या आंदोलनास सर्वात जास्त प्रतिसाद मिळाला. या संघटनेचे नेतृत्व महाराष्ट्रात शरद जोशी यांच्या मार्गदर्शनाखाली शेतकरी चळवळीची चाकण येथे स्थापना झाली. परंतु खऱ्या अर्थाने संघटनेचे कार्य 1980 पासून सुरु झाले. हळूहळू संपूर्ण महाराष्ट्रभर ही चळवळ वाऱ्यासारखी पसरली. लाखो शेतकरी, शेतमजूर व स्त्रिया या चळवळीत उत्स्फूर्तपणे भाग घेऊ लागले.

1980 ला शेतमालाला योग्य भाव मिळावेत म्हणून जी मागणी होऊ लागली त्याची नांदी म्हणजेच कांदा आंदोलन. याच आंदोलनातून शेतकरी चळवळीच्या विकासाला सुरुवात झाली. पुणे-नाशिक-मुंबई, आग्रा हा रस्ता रोखून चळवळीची सुरुवात झाली. 481 सत्याग्रहींना अटक झाली. पिंपळगाव बसवंत येथे प्रचंड जनसमूह पांगवण्यासाठी गोळीबार करावा लागला. टेहरे येथील गोळीबारात काही शेतकरी हुतात्मे झालेत.

कांदा आंदोलनाला प्रचंड प्रतिसाद मिळाल्यामुळे पुढे 1985 ला ऊस आंदोलन करण्यात आले. ऊसाला रास्त भाव मिळावा म्हणून मोहन गुंजाळ, नरेंद्र अहिरे, अनिल गोरे या प्रमुख कार्यकर्त्यांच्या नेतृत्वात रास्ता रोको आंदोलन झाले. यावेळी देखील प्रचंड प्रतिसाद मिळाला. ठीकठिकाणी लाठीमार गोळीबार झाला. संघटनेला यश मिळत होते कारण राजकारणाशी तिचा संबंध नव्हता. शेतकऱ्यांच्या 'जिव्हाळ्याच्या' प्रश्न असल्याने हजारोंच्या संख्येने शेतकरी, मजूर, कामगार भाकरी बांधून आंदोलनात कशाची भीती न बाळगता सहभागी होत होते. ही चळवळ धुळे, जळगाव, विदर्भ व मराठवाडा सर्व भागात पसरली. त्यामुळे शासनाकडून कांदा, ऊस व कापूस यांचे भाव वाढवून देण्याचे आश्वासन देण्यात आले.

ऊस, कांदा कापूस आंदोलनानंतर शेतकरी संघटनेने कर्ज मुक्ती आंदोलन सुरू केले. 'भीक नको हवे घामाचे दाम' असा नारा देत या चळवळीने शेतकऱ्यांच्या स्वाभिमानवर फुंकर मारून तो प्रज्वलित केला. शेतीमालाला रास्त भाव दिला जात नसल्याने शेतकऱ्यांची लूट होते. असा लुटीचा धंदा करण्यासाठी शासन जे कर्ज देते त्याची परतफेड देणे जवळ-जवळ अशक्यच असते, म्हणून शेतकऱ्यांनी या कर्जातून नादारी घोषित करून मुक्त व्हावे. असा विचार कर्जमुक्ती आंदोलनामागे होता. हे आंदोलन रस्त्यावर येऊन न लढता न्यायालयात वकिलाच्या मदतीने लढायचे होते. शेतकरी संघटनेने गावोगावी शेतकऱ्यांना कर्ज मुक्तीचे अर्ज वाटून ते भरून घेऊन

न्यायालयात दाखल केले. न्यायालयाने शेतकऱ्यांच्या कर्जवसुलीवर स्थगिती दिली. ही लढाई बराच काळ चालली. दरम्यानच्या काळात दोनदा केंद्र सरकारने आणि कालपर्यंत दोनदा राज्य सरकारने कर्जमाफी योजना मंजूर केली.

शेतकरी चळवळीचे परिणाम:-

१. शेतकऱ्यांच्या समस्या आणि प्रश्नांना सरकार दरबारी वाचा फुटण्यास सुरवात झाली.
२. ऊस आंदोलनामुळे ऊसाला किफायतशीर रास्त भाव मिळू लागला. परिणामी शेतकरी ऊस लागवडीकडे वळले व त्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढले.
३. राजकारणात शेतकरी चळवळ दबावगट म्हणून उदयास आली.
४. कापसाला हमीभाव मिळू लागला. कापूस एकाधिकार मंडळाकडून कापूस खरेदी होऊ लागली त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या शोषणाला आळा बसला.
५. तकरी चळवळीचा परिणाम म्हणून खरीप व रब्बी हंगामातील शेती मालाच्या आधारभूत किमती केंद्र सरकार निश्चित करू लागले.
६. रोजगार हमी आणि शेतमजुरीचे दरही वाढवून मिळू लागले.
७. लाखोंच्या संख्येने शेतकरी एकत्र येऊन राजकारण्यांना जाब विचारू लागला, हे राजकीय पुढाऱ्यांचे अपयश आहे असे खेदाने म्हणावे लागते.

अशा प्रकारे शेतकरी चळवळीतून ग्रामीण शोषण व अन्याय कमी होत आहे. स्त्रिया जागृत होत आहेत. शासन नव्या योजना तयार करीत आहे. त्याचा परिणाम म्हणून ग्रामीण शेतमजूर आणि शेतकरी यांचे जीवनमान निश्चितपणे पूर्वीपेक्षा उंचावले आहे, हे मान्यच करावे लागेल.

निष्कर्ष:-

शेतकरी संघटनेने ग्रामीण भागात जागृती झाली. राजकारणात शेतकरी संघटनाही शेतकरी चळवळीचा दबावगट म्हणून उदयास आली. शेतकरी चळवळ राज्य व राष्ट्रीय स्वरुपाच्या कार्यक्रमात महत्त्वाचे योगदान देत आहे. शेतकरी चळवळीमुळे संपूर्ण देशात शेतकऱ्यांचे संघटन झाले. देशातील इतर नागरिकांसारखे सन्मानाने जगता यावे म्हणून रस्त्यावर उतरून लढण्याची प्रेरणा या चळवळीमुळे मिळाली असे म्हणावे लागेल. शेतीचे अर्थशास्त्र बदलवण्यास शेतकरी चळवळीचा हातभार नक्कीच मान्य करावा लागतो. आज आपण पाहतो की नोकऱ्या मिळत नसल्याने शेतीला परत मध्यवर्ती स्थान प्राप्त होत आहे. शेतकरी चळवळीतील अनेक कार्यकर्ते आज शेतीचे उत्तम जाणकार आहेत.

शेतीमालाला उत्पादन खर्चावर आधारित रास्त भाव मिळाल्याखेरीज शेतीव्यवसायात बरकत देऊ शकत नाही हा वरील शोधनिबंधाच्या विवेचनातून निष्कर्ष निघतो. कर्जमाफी, सुधार कायदे, राजकीय घोषणा ह्या उपाय योजना म्हणजे नुसत्याच मलमपट्ट्या आहेत. दिवसेंदिवस

शेतीसामोरचे प्रश्न आणखीण बिकट होत आहेत. आणखीही शेतीमाल हे व्यापाऱ्यांच्या दावणीला बांधलेले आहेत. कधी अतिवृष्टी तर कधी अल्पवृष्टी, वीजटंचाई, मजुरांचा तुटवडा, भांडवलदारांचे शेतीवर अतिक्रमण असे असंख्य प्रश्न आजही शेतकरी चळवळीला चळवळीपुढे मोठे आव्हान आहे. आजही 65 ते 70 टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून असल्याने शेतजमीन आणि शेतकरी वाचला पाहिजे यासाठी सर्वांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. पुढचे दिवस चांगले येण्यासाठी शेतकरी चळवळीचे कार्य तेवढ्याच ताकतीने वाढविणे आवश्यक आहे

संदर्भ:-

1. डॉ. बी. एम.कऱ्हाडे 'सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र' पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर. पहिली आवृत्ती जून 2011.
2. प्रा. एस. के. पाटील आणि सहकारी 'महाराष्ट्राचा सामाजिक व राजकीय विकास' विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद. प्रथम आवृत्ती जून 1994.
3. डॉ. दिलीप खैरनार 'भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र' विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद. प्रथम आवृत्ती जानेवारी 2010.
4. डॉ. प्रदीप आगलावे 'सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे' साईनाथ प्रकाशन धरमपेठ नागपूर. सातवी आवृत्ती जानेवारी 2020.
5. प्रा. अशोक गोरे 'भारतीय सामाजिक समस्या' विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद. प्रथम आवृत्ती जून 2005.
6. रा.ज. लोटे 'भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या' पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर तिसरी आवृत्ती जून 2015.
7. दै. लोकसत्ता रविवार लोकरंग पुरवणी जानेवारी 2021.

Principal
Adv. B.D. Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist Beed.

ISSN : 0974-3065

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११० ०५५

RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110 055

INDEX

01) Child abuse : problem in India
Pankaj Kataria ||11

02) Total Physical Response Method: A Critical Revaluation
Kuldeep S.Mehta, Saurashtra ||17

03) Effect of Covid 19 Pandemic Situation on Big Five Personality Factors ...
Dr. R.B. Shirsath & Jyoti Anandrao Muley, Aurangabad ||19

04) Indian Banking Sector-An Overview With special reference to Human ...
Dr. Krishan Deo Pandey, Gorakhpur ||23

05) ENCOURAGEMENT, CAPACITY AND EFFECT OF LIFE ON LITERATURE- AN ...
Smt. Sonal Sudhakar Patil, Vaijapur ||26

06) A study of nature of shifting cultivation at Ambegoan, Pune dist. Maharashtra
Dr.H.D.Wagalgave & Mr.S.K.Pise, Dist-Palghar ||28

07) A Study of Chitra Banerjee Divakaruni multi-cultural world and Diasporic ...
Brajballbh Rajoriya, Gwalior (M.P.) ||31

08) CASE STUDY OF PROBLEMS IN ROUTINE IMMUNIZATION OF CHILDREN IN ...
Dr. Sujata Pawar & Madhavi Shukirbaba Sarvade, Satara ||33

09) Personality of B.Ed. student Teachers in Relation to Educational Thoughts ...
Rakeshkumar G. Shripateliya & Dr. Kamalnayan B. Parmar, Borsad ||41

10) Impact of Corona and Lockdown on Agriculture in Maharashtra
Dr. Mangesh Kacharu Shirsath, Ashti (MS) ||45

11) Education and Health as the two main pillars of Social Justice in Bihar: ...
Bhawna Kumari, Bodh Gaya ||48

12) Trans-national and Trans-cultural Experiences : An Insight into Jhumpa ...
Mr.Bhendekar Vithal Digamber & Dr. Prafull D. Kulkarni, Dist. Nanded ||52

13) Food and Nutrition Security in Bihar : An Analysis
Meenu Kumari, Bodh -Gaya ||56

10

Impact of Corona and Lockdown on Agriculture in Maharashtra

Dr. Mangesh Kacharu Shirsath
Assistant Professor, Department of Commerce,
Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti (MS)

****

I) Introduction

The Lockdown imposed in the country from March 22, 2020 to May 2021 has adversely affected the economy of rural India. This has hit the employment of many. In rural areas, the plight of people with a stomach ache is far from over. Most of the employment in the country is related to agriculture. This means that half of the existing workforce in the country is working in agriculture and agriculture-related sectors alone. Producers of perishable crops like fruits, vegetables and flowers have lost money. Their goods do not rise. They have to sell the goods at hand to KavadimolBhav. Brokers or brokers are taking advantage of this situation. Had it been for the Corona-free situation, these same farmers would have earned millions from agriculture. Due to the lack of transportation, even the laborers who work on the farm have to sit idly by. Work under the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme (MNREGS) is also stalled.

The tribal people have suffered the most from the ban. This is because the tribal people are among the most vulnerable communities in terms of food and nutrition security. In addition to forest products, the two main occupations of the tribal people are collecting leopard leaves and plucking moha flowers. They get a lot of income from it. However, due to the ban, the tribals in Odisha have to bear the brunt. Because no agent has come to Yeinasa to take Moha flowers and Tendu leaves from them and the local markets are also closed.

In rural India, borrowing is a common practice. It is repaid by borrowing from a large lender at a high interest rate. There are signs that similar loans will be used to overcome the situation. It is reported that lenders are giving loans to farmers at 24%. Even the poorest farmers are taking loans on the promise of repaying these loans after the harvest season. However, as perishable goods are not available in the market, they are being sold in the local market at inflated prices, which has resulted in financial losses to the farmers and large installments of loans taken.As long as the corona continues, the two paths of social distance and hand washing will have to be followed. Some initiatives are expected to be implemented voluntarily by the state governments. State governments have an important role to play in building confidence in disadvantaged, neglected sections. Care should be taken to ensure that more relief activities are carried out for them (e.g. opening the ration system to all.).

The farmer who sustains the system, the country's economic dollar, is helpless. Basically, prices of agricultural commodities are not based on cost of production. Hundreds of crops are lying in the fields. If it is broken, where to sell it? How to pay the wages of the laborers? How to repay the loan? There are many such questions.Dahi, Buttermilk, Lassi, Paneer, Amrakhand, Shrikhand are in great demand during March, April and May. The shutdown cooled the hotel business. The tea stalls remained closed. Milk powder companies remained closed without workers. So the dairies started reducing the collection.

Prime Minister has imposed a nationwide lockdown from March 22 to prevent the spread of the global corona. This had a direct impact on the agricultural sector across the country. In

Maharashtra too, the unavailability of labor, agricultural implements and other resources hampered the entire agricultural work. Meanwhile, unseasonal rains and hailstorms in some parts of Maharashtra further aggravated the situation. The agricultural culture of the Konkan, North Maharashtra, Western Maharashtra, Marathwada and Vidarbha regions of Maharashtra is different. However, the harvesting or maturation period of all rabi crops is usually March-April-May. However, the corona and lockdown affected agriculture in all these divisions.

Overall, the agricultural sector in Maharashtra is currently mired in various problems. Recently, Maharashtra Chief Minister Uddhav Thackeray announced to extend the lockdown period in the state till June1. That is why this research article reviews the current state of the agricultural sector in Maharashtra and the challenges in the agricultural sector due to the Corona and the resulting lockdown.

II) *Corona virus* lockdown and its impact on agriculture in Maharashtra

1. Agriculture industry hit, vegetable exports fell by 50 per cent

The corona virus, which has spread around the world, is also affecting the agricultural industry. Fruits and vegetables exported from India are lying in warehouses. This has put the trader in financial trouble. Local markets in some districts of the state are closed. The government has ordered no crowds as corona is a contagious disease. As a result, city markets and weekly markets are closing.

2. Hit the agricultural supplement business

Corona's first blow fell on agribusinesses. Rumors about corona broke the backbone of the poultry business in the state. The price of chicken is as low. If it comes down to per kg, it has adversely affected other supplementary industries related to poultry. Farmers who grow crops like maize and soybeans are also facing difficulties as food companies have stopped buying. In Maharashtra alone, about 10 lakh people who are directly or indirectly dependent on the poultry business are suffering.

3. Agricultural exports hit

Corona's blow hit agricultural exports. Exports to several countries stalled during the lockdown. Fruits like mangoes and grapes from Maharashtra are exported to various countries of the world. However, international transport services were shut down and the blow fell on everyone from exporter farmers to traders and from workers to entrepreneurs. The storage and sale of fruits, flowers and vegetables is currently a problem. This is causing huge losses to agricultural commodities.

4. Heavy rain and hail

Meanwhile, unseasonal rains and hailstorms hit various parts of the state after a lockdown was imposed on the Corona. Pre-monsoon rains hit South Central Maharashtra.

5. Losses increased due to closure of market committees

To prevent corona infection, the government closed down agricultural produce market committees. This has created a big problem of selling farm produce. It is not possible to sell all the goods produced directly to the farmers.

III) Corona virus lockdown 'and availability of fertilizers and seeds in Maharashtra

Fertilizers and seeds are on the list of essential commodities. Farmers usually buy fertilizers and seeds after April-May. Farmers use a lot of chemical fertilizers to get better yields. However, corona and lockdown this year could lead to various difficulties in the availability of fertilizers and seeds. Against this backdrop, the country has abundant reserves of chemical fertilizers. However, the lockdown has disrupted the supply chain.

IV) Delay in getting seeds to farmers due to delay in seed packaging in companies due to Corona lockdown

The seed industry is also likely to be hit by the Corona backdrop. Seed industry is expect-

ing delays in getting seeds to farmers in the coming kharif season as packaging of produced seeds is currently closed in many places due to lockdown to curb the spread of Corona virus. The industry has generated thousands of jobs in the state with a turnover of lakhs of crores. There is also a large number of people who indirectly depend on this industry. The lockdown, which was carried out to prevent the spread of the corona virus, has disrupted the annual kharif season planning by seed companies. Seeds are supplied to all agricultural centers in the month of May in connection with the kharif season. However, due to the packaging delay in the lockdown situation, there will be a big rush of seed growers after the lockdown. Seed companies also produce new varieties of different crops every year.

The seed industry in Jalna district, which has come to be known as the Pandhari of seeds, is also likely to be hit by the Corona backdrop. Seed industry is expecting delays in getting seeds to farmers in the coming kharif season as packaging of produced seeds is currently closed in many places due to lockdown to curb the spread of Corona virus. Jalna district is known all over the country as an industrial city. The industry has generated thousands of jobs in the state with a turnover of lakhs of crores. There is also a large number of people who indirectly depend on this industry. There are several major seed companies in the district.

V) Seeds likely to be black marketed during lockdown

'Every year new varieties of different crops are produced by seed companies. This year too such varieties have been produced. Farmers could not be informed about the new varieties as it was locked down at the time of its release. In April, seed companies are busy supplying demand from sellers. However, due to lockdown, manpower and transportation have been disrupted and packing and supply of seeds has come to a standstill. Therefore, the possibility of black market of seeds in the coming period cannot be ruled out.

Conclusion

If we want to strengthen India's economy, we have to make agriculture a business. We need to break away from traditional agriculture and increase investment in agriculture to turn to modernity, only then can we overcome the economic crisis caused by this corona. The Corona is currently facing major challenges in the industry and supply chain, but it has also underlined the importance of food security in the country. The lockdown of the corona virus has now become a major concern in rural areas. Once the situation worsens, commodity prices will rise in the retail market, which could benefit producers.

References:

1. www.orfonline.org.
2. www.bbc.com
3. www.etv.marathi,maharashtra.com
4. www.esakal.com
5. www.loksatta.com
6. www.agrowon.com
7. www.baliraja.com

❑❑❑

INDEX

01) Attitude towards internet and social networking sitesamong school ...
Dr. M. A. Ansari & Dr. Raju Talreja, Mumbai ||10

02) THREE 'S' AND WOMEN EMPOERMENT – A STUDY
Dr. Arpita Dutta, Darjeeling, West Bengal ||16

03) Influence of different pH levels on growth and sporulation of five species of ...
P.S.Kaste, Distt. Amravati ||19

04) Redefining Identity in Diaspora: The Narrative of V. S. Naipaul
Premanand Nawghare, Aurangabad ||21

05) Sports as an Inspirational Subject for Learning and Teaching
Dr. Richa Pandey, Lucknow, U.P. ||25

06) Social sensibility in the novel God of Small Things by Arundhati Roy
Mr. Gautam Baliram Pradhan, Aurangabad ||28

07) Diasporic Consciousness in Jhumpa Lahiri's Short Stories Interpreter of ...
Dr. Chhavi Sharma, Delhi ||31

08) COVID-19: SOCIAL AND ECONOMIC CONSEQUENCES
Dr. Mangesh Kacharu Shirsath, Ashti (MS) ||33

09) Importance of Physiology in Indian Classical Dance
Sompura Krupal Chetanbhai & Prof. Vandana Chaubey, Rajasthan ||37

10) A STUDY OF SALARIED EMPLOYEES' CHOICE FOR INDIAN POSTAL SMALL SAVING, ...
Vora Manoj Laxmichand ||40

11) Impact Of Income Tax On Savings And Investment : A Case Study Of ...
Dr. Venus Shah, Indore (M.P.) ||48

12) [illegible] : एक अभ्यास
डॉ. [illegible], नेकनूर जि.बीड. ||49

13) भारतीय लोकशाहीचे स्वरूप चिंताजनक
डॉ. विनोद नारायणदास बैरागी, औरंगाबाद ||53

barriers, immigration and adjustment paralyse the characters' capacity to communicate. In her works the characters who have immigrated are not at ease with the culture they have left or the one they have landed in. Perfect acculturation, according to Lahiri is not attainable because it may not be a question of location but of psychic geography. Indian Americans have a split sense of self that is being continuously pulled in opposing ways. 'Mrs Sen' is a story of a young woman's struggle to handle her loneliness. She is married to an anxious maths professor. She tries to keep herself occupied by taking the work of a babysitter of a neglected young white child in her flat. Despite all the efforts, Mrs Sen fails to adjust in and assimilate with the new culture of America. In the story 'Interpreter of Maladies', Lahiri shows how the family of Mr. and Mrs Das feels as the 'other' because of the lack of relationship between their homelands.

Thus, Jhumpa Lahiri has shown in her works that whatever may be the reason of immigration, Diaspora community faces the problem of displacement, rootlessness, discrimination and marginalization in the migrated country.

Reference:

1 Sunita K.T. Cross Cultural Dilemma of Indian Women in Bharati Mukherjee's Fiction. The Literature of Indian Diaspora.Ed. A.L. Mcleod New Delhi: Sterling,2000

2 Houghton miffling Company. Press release The Namesake; A conversation with Jhumpa Lahiri.

3 Lahiri, Jhumpa; Interpreter of Maladies. New York. Houghton Miffling, 1999, P-193.

4 Scott, Sir Walter. The Lay of the Last Minstrel, New York. Houghton Miffling Co, 1887.

5 Lewrence, Keith, flyod, Cheung (Ed.) Recovered Legacies; Authority and identity in early Asian Americans, Philadelphia; Temple University Press, 2005, P-67

08

COVID-19: SOCIAL AND ECONOMIC CONSEQUENCES

Dr. Mangesh Kacharu Shirsath
Assistant Professor, Department of Commerce,
Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti (MS)

****

Introduction:

The world has been ravaged by the corona virus. its origins, effects, spread, symptoms, and methods of defense are widely discussed and debated, and everyone seems to be standing up to this common enemy. The doctor's opinion also changes the eating habits, whether it is necessary to use a mask or not. The general public, however, seems to be more confused and frightened in their daily dealings. The actual corona virus is not new. SARS, which occurred a few years ago, was also a form of corona. However, the spread of a new virus called COVID-19 has overcome all this and caused a stir in the world. Shortly after its first discovery in China's Wuhan province, its influence spread worldwide. The corona virus suddenly invaded the world, causing fear, instability, anxiety, insecurity, and death. Nearly 180 countries have fled under the shadow of this death. It is important to think seriously about the political, economic, social, cultural and psychological consequences of this corona.

According to the IMF, this will be the biggest recession in the economy in the last 100 years. The current calamity is of two kinds. Many experts, such as Ruchir Sharma, are of the opinion that if the Corona is not restrained soon, the Great Recession of 2008 could follow. The Great Depression of 1929 was as catastrophic for the world economy as it was for the Great Depression. There is a difference between eco-

nomic slow-down, recession and depression. If your GDP growth rate slows down (for example, from 8% to 7.5% or 6%), it is called economic slow-down. But when the country's GDP growth rate is negative - that is, the GDP goes down sharply and it lasts for 6 months, it is called a 'recession'. Depression is the worst phase of economic slow-down, recession! If the GDP growth rate is below -10% or more for 3consecutive years, then that period should be considered as depression. The worst period of depression came in 1929 and lasted for almost 10 years. At that time, the world's GDP growth rate was -15%. In most countries, the unemployment rate ranged from 25% to 30%. Never before has there been such a bad situation in the world. According to many economists, the corona will cause the world to become like the Great Depression of 1929. At the time of the Great Depression, the United States had 25% unemployment. Today, 33% of Americans are unemployed. At present, India has 24% unemployment and the need for semi-unemployment is negligible. People's work has also come to a standstill as all transactions and everything is stalled at present. But the recession of 1929 or 2008 was different. There was no demand for goods as people did not have money at that time. Entrepreneurs used to say, "We don't consume the same goods that are in the market, so what else to produce?" And then the factories would close down. Unemployment would rise again, people's purchasing power and therefore demand for goods would decrease and the vicious cycle of recession would continue. In this way, it is a 'demand' disaster. But now the tragedy is different. Along with demand, supply has also come to a standstill. Now not only big industries, but also small industries are in huge crisis.

In the past, when there was a recession, there were two ways to get out of the recession, monetary policy and fiscal policy; RBI Monetary policy should be run with measures to reduce interest rates, repo rate, while the government should run fiscal policy, in which the government spends through schemes like MGNREGA. Bank interest rates were reduced as per monetary policy; So the consumer will spend more money on loans to buy houses, cars, TVs etc. and this will increase the demand in the market. Due to these reduced interest rates, entrepreneurs will also start factories / industries by taking out more loans and increase production / employment, thus increasing purchasing power / demand. It was also argued that even if government spending increases as per fiscal policy, employment will increase and so will purchasing power and demand for goods. In both cases there is a complete digestive tract. It is unknown at this time what he will do after leaving the post. Corona seems to have had a major impact on employment.

The Corona crisis will have far-reaching consequences. This is a big blow to globalization. Globalization has created huge interlinkages. Each country's dependence on many others increased tremendously. Now the corona has broken these linkages and these supply chains. So, as developed nations realize that we are too dependent on globalization, on outsourcing, and especially on China and India, the idea of resurfacing or anti-globalization is gaining momentum. For example, when the call centers in India were shut down due to the lockdown, the online transactions of the US banks that depend on them came to a standstill. So now the idea of setting up call centers in Oklahoma or Tennessee is going on in the United States.

Korana has had a huge impact on nearly 150crore students in the world in the field of education. Schools and colleges have closed and exams have stalled. In the future, reading e-books and studying through e-learning will increase without going to schools and colleges. But places like India will still have many limitations on the use of e-learning. But the kids won't play together anymore. This will have a very bad

effect on young children. Corona will be followed by tele-working and video conferencing. Today, many industries decide to do 'work from home', but in many industries it is not possible. To give an example, sports industryl Sports like cricket, football and tennis have been canceled or postponed indefinitely. Many jobs depend on it. This has disrupted the work of many people working in the stadium. The effects on the tourism industry are dire. Tourism has paralyzed air travel, the work of air hostesses, pilots, airport staff, hotel accommodation, restaurants, and taxis. Something similar has happened to the film and entertainment industry. Theaters are closed. The people who work in this place are sitting at home. Filming has stopped. The production process of many films has also come to a halt. Making a film involves not only producers, directors and actors, but also hundreds of people involved in technical and other work. Now all these people have no work.

Indian society is not culturally homogeneous. Many religious, ethnic and linguistic groups exist here. At the same time, there is a large disparity in the criteria of economic viability. In a country with such a pluralistic social structure, when a large number of corona is infected, it becomes necessary to conduct a critical examination of that society through 'public conscience'. The principle of public conscience, along with universal beliefs, values and moral values, expresses respect for the civil rights of others. Explaining the imperfections of the established system, not only pointing out the faults, but also emphasizing how brotherhood can descend in civic life.

In the difficult situation of Corona, the feeling of suspicion and disrespect towards each other was seen in the same life, so the love of 'public conscience' was not seen in the citizens of urban and rural areas. Man-centered forgiving kindness develops, along with the unselfish behavior of that society, on the basis of how man helps one another in difficult times; because it is not self-centered, it is self-centered. Such features make the public interest group-oriented. Being group-oriented, she is compassionate. It does not have the selfishness of a selfish, weak mind. The success of public conscience is reflected in the selfless nature of the citizens of that society. It is a matter of conscience to do all kinds of help to the needy in difficult situations.

·Social and economic consequences

Shake the economy

It is important to look at the corona from a health point of view, but the effects of this virus on the economy are very severe. The impact of the disease on the global economy is now being felt locally. It has to be said that this virus has brought the global economy to a standstill by disrupting the supply chain of world trade. Corona alone has hit the global economy at a cost of about 15 billion and will continue to grow. The question of whether the oil war between OPEC, Russia and the United States will benefit other countries and reach consumers remains unanswered. If the government decides to reduce the demand for oil due to the trade war and the overall recession in these countries, it could benefit oil importing countries like ours. The Internet and technology have made the world much smaller commercially. The global turnover of IT companies providing services to developed countries has increased to such an extent that as soon as an industry in one country shuts down, another country is hit hard.

The country's auto industry is also in trouble. Lack of availability of spare parts and raw materials for medicines coming to India from China has adversely affected the pharmaceutical and automotive industries. Our tourism and transport sectors are in the throes of recession. Pilgrimages, eating places, shopping malls as well as crowded places can be seen getting wet. The corona has also hit the agricultural sector hard. Demand for leafy vegetables and fruits also declined as onion prices declined. The coun-

try also exports large quantities of fish and prawns. Farmers who grow crops like maize and soybeans are also facing difficulties as food companies have stopped buying. In Maharashtra alone, about one million people who are directly or indirectly dependent on the poultry business are suffering.

Exports hit

Corona's first blow came on exports. Exports to many countries have stalled. From our mango and grape exporters to farmers and traders, and from workers to industrialists, everything is in turmoil. In the global economy, every country is currently dependent on another country. Therefore, the inflammation of this question increases. Many industries are in a state of shutdown. The same is true of pharmaceutical companies. If the declining demand in e-commerce and the pressure on the cab company to continue with only one driver being affected continue, it is likely that things will take a frightening turn in the near future.

Hit the unorganized sector

We have 90% of the jobs in the unorganized sector. From rickshaw pullers, handcart drivers, taxi drivers, street vendors, tea vendors to waiters, garage vendors, mall youth, paper-glass-scrap-collectors, construction workers, semi skilled, unskilled workers. Sankranti has come. The corona crisis suddenly collapsed when these elements of the economy, which had been hit by the denomination, were now recovering. In such a situation, it is possible for many families to take money from moneylenders at exorbitant interest rates and get into a vicious cycle of debt. Many have bought vehicles with loans from banks. However, due to the impact of Corona on the transport sector, NPAs of banks will also increase in the future if auto loan installments are exhausted. As a result, it can have a negative impact on real estate and other sectors. Multiplexes are closed. Therefore, the income of those who depend on this business as well as artists in the field of theater and workers working behind the scenes will also come under attack. All of these factors also need to be addressed.

Unemployment

Currently, unemployment has peaked in the state and across the country. In addition, the corona has caused further growth. Therefore, we have to study this immediately and think about the impact on which industry and what measures need to be taken for it. It can start with dialogue. If we start discussions with small, medium and large businesses and their organizations immediately, it will be possible to find a way out soon.

Opportunity in recession

While the world is likely to be hit by the recession, global economists like Tom Orrick see it as a golden opportunity for developing countries. The disease is also seen as a time of progress for a developing economy like India. Sometimes good comes from bad. Similarly, the corona crisis can create opportunities. The rulers have to have the vision and readiness to find and embody it. It is safe to hope that our rulers will show such readiness.

India and especially Maharashtra can be a safe alternative for industries that are scared of China and are looking for alternative sources of income. It can also revive our crippled economy. But for this, it is necessary for the Central and State Governments to take initiative and take tax relief and other possible measures as soon as possible. Also, a committee of economists should be appointed to study the short-term and long-term effects of the corona virus on the industry in the coming years and take appropriate steps in a timely manner.

The emergence of new methods

The close relationship with each other causes the corona to spread rapidly. Therefore, the state government has closed schools, colleges, malls and theaters. Some companies also allow work from home without coming to the office. This could lead to a new operating sys-

tem. While it is difficult to predict what the future will hold, it will have a direct impact on the economy.

In the end, if personal hygiene and necessary precautions are taken, the disease will remain under control, but the only effective way will be to come up with long-term measures to save the country from the crisis caused by the disease.

References:

1)https://weeklysadhana.in/view_article/achyut-godbole-deepa-deshmukh-effect-of-corona-on-human-life-part-2

2)https://www.bbc.com/hindi/vert-fut-52141581

3)https://maharashtratimes.com/editorial/article/the-social-ill-effects-of-corona/articleshow/76626565.cms

4)https://www.esakal.com/muktapeeth/marathi-article-jalgaon-coron-educated-social-health-307026

5)https://rohitpawar.org/blog-post/corona-samajik-arthik-parinam

□□□

09

Importance of Physiology in Indian Classical Dance

Sompura Krupal Chetanbhai
Research Scholar, Dept.of Performing Arts,
Banasthali Vidyapith, Rajasthan

Prof. Vandana Chaubey
Guide

****

Abtract

Indian classical dance is regarded as a not only art form with spiritual and expressive aspect but also technical form due to its elaborated physical movements. Dance performance is described as: complex, diverse, non-steady state,of moderate to high intensity, and with not able differences between training and performance intensities and durations. It is important to understand the physiology of strain on the dancers since dance performance is regarded as an art form. Therefore, it should be addressed that the presence of anunderlying science foundation is an important parameter of successful and sustained dance performance. In addition, since dance science has been growing, it needs to be known and be taught to dancers how to improve their performance as well as how to ensure the appropriate preparation within their training. The field of exercise physiology hold within knowledge about physical fitness, conditioning training methods, and injury prevention as well as energy systems.

Key words: Dance science, Indian Dance, Dance physiology, Dance physical fitness

Introduction

Indian dance is mainly an integrated art form between technical and expressive aspects. However, from learning to performing Indian

Adarsh Shikshan Sanstha And Navagan Shikshan Sanstha Beed

SOW. KESHARBAI (KAKU) SONAJIRAO KSHIRSAGAR ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE BEED

(NAAC Accredited with 'A' Grade)

KALIKADEVI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, SHIRUR (KA.)

TQ. SHIRUR (KA.) DIST. BEED.-413249
(NAAC Accredited with 'B' Grade)

Jointly Organized

One Day Multidisciplinary International e-Conference

On

CHANGING PERSPECTIVES OF EDUCATION

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./~~Ms.~~ Mutkule Sunil Ashruba.

Form Adv. B.D. Hambarde Mahavidalaya Ashti. has participated in One Day Multidisciplinary International e-Conference on ***'Changing Perspectives of Education'*** Jointly Organized by the ***Sow. Kesharbai (Kaku) Sonajirao Kshirsagar Arts, Commerce & Science College Beed & Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur (KA.) Tq. Shirur (KA.), Home Science & English Department*** on 4th September 2021, Day-Saturday

He/She has participated and presented a research paper entitled Mobile Information -Literacy for users.

Convener
Dr. Deepa B. Kshirsagar
Principal
Sow. Kesharbai (Kaku) Sonajirao Kshirsagar College Beed.

Convener
Dr. Sanajay K. Tupe
IC Principal
Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur (Ka.)
Tq. Shirur (Ka.) Dist. Beed

Mobile Information Literacy for Users

Dr. Sunil Ashurba Mutkule
Librarian, Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya Ashti, Tq. Ashti Dist.Beed.

Abstract
The growing trend of using mobile devices to access and deliver information are forcing us to adapt information services and digital content for mobile devices. Users who connect to the internet and services via mobile devices look forward to possibilities of seeking, processing, saving, sharing and delivering information through a variety of smart devices and to have access to information anywhere and anytime. Mobile information literacy is presented as a theoretical concept based on well known concepts of computer, information and digital literacies, especially on the newest definition of information literacy provided by CILIP (2018) which is compared to best practices and TASCHA (2015) curriculum of Mobile Information Literacy. Skills and abilities to discover, seek, process, and use information ethically may be different in mobile environment due to difference show people handle mobile devices, attributes of devices, and basics of our information behaviour on the move than in interaction with computer.
Keywords: *Information Literacy, Mobile Devices, Information and Communication* Technologies, Libraries, Information Competencies, Information seeking, Mobile Information Literacy

Introduction

We live in the age of the information society which offers many opportunities but could also be challenging especially for certain groups of users of information. On a daily basis we need information in personal and professional life. We seek, select, use and deliver information from different sources and use a variety of devices. We could seek information actively or receive them passively. The amount of information that surrounds and influences us is stillgrowing. We need the skills and abilities (competencies) which help us workwith information effectively and ethically. These competencies, provided by digital or information literacy, help us to avoid information n overload or to choose irrelevant or wrong information.

Information literacy, especially the ability to select and evaluate information, isespecially important in face of the growing trend of mobile information and communication technologies usage, so-called Mobile revolution (Steinbock,2007). We should be prepared for users that receive and deliver a huge amount of information by mobile technologies. The number of unique mobile users hasbeen more than 5 billion people worldwide in January 2019 and it still grows (Kemp, 2019). Mobile internet has been accessed by more than 4.4 billion users in January 2019 (Clement, 2019). Those people are active and possible users of whole spectrum of information services provided by libraries, government, entertainment and more. Also, right now they are users of a variety of information which they need to seek, evaluate, use and ethically share withothers.

Through mobile devices (smart phones, tablets etc.) we can access information almost any where and at any time. New wireless network allows us to connect tothe internet and communicate information from distant places and on the move. These possibilities can save our time, improve workflow, as well as speed up getting information we need to accomplish variety of tasks. However, accessing this information can also pose challenges. Does ubiquitous access to information require any new competencies?

Literacy in the digital age

Recent rapid development of communication, media and information technologies is shifting the society to a new concept of the information society. We need information to accomplish almost every personal or work related task. And we are also surrounded by information in many ways – advertisement, media, literature, communication, applications and of course our senses. We developed various ways to access and deliver information and wear e still working on the new technologies and devices to share, process, save and use information in certain forms. To accomplish such tasks we need adequate skillsand abilities demanded by the changes in society, by the increased amount of information. Skills are also needed to seek, access, process, evaluate and share information effectively and ethically. We should be information (or digital) literate people.

Since Paul Gilster (1997) published book *Digital literacy* – the number and role of new information channel sin society has changed rapidly. However, his general idea or explanation of digital literacy is still current and valid– anability to understand and to use information from a variety of digital sources using the technologies and formats of the time (Bawden, 2008). It is difficult to find a complete definition of digital literacy, as Lankshear and Knobel (2008) stated: "However, it reminds us that any attempt to constitute an umbrella definition or over arching frame of digital literacy will necessarily involve the claims of myriad concepts of digital literacy, a veritable legion of digital

Literacies."Digital literacy is also a part of the Multiple Literacies Theory (Masny,2009), where it

stands as a one of new fundamental literacies.

The concept of digital literacy is based on computer and information literacy (Bawden, 2008). Both concepts stand separately or as a part of digital literacy. They both are defined and contain a list of competencies required to be a computer or information literate person.

The computer literacy is defined as the knowledge and ability to utilize computers and related technology efficiently, with skills ranging from elementary use to computer programming and advanced problem solving (Tobin,1983). The skills and competencies of computer literate person are provided by the curriculum of European (or International) Computer Driving License, which is the global certification of information and communication technology and digital literacy qualification. The modules are divided into three groups – Base Modules (Computer and Online Essentials, Word Processing, Spreadsheets and Theory), Intermediate Modules (Presentation, Databases, Security, Collaboration, Image and Web Editing, ICT in Education and more) and Advanced Modules which extend knowledge of Word Processing, Spreadsheets, Presentations and Databases from previous modules (ECDL Foundation, c1997-2019). Computer literacy is focused more on technologies side of computer (and similar devices) use.

Information literacy is broader than computer literacy. It is focused not only on necessary technological skills for work with computers, but also on cognitive processes related to information. It also overlapped other literacies – library and media literacies (Bawden, 2001).

Several more literacies are important for users of information these days. One example is library literacy, which includes a knowledge of library services, resources it provides, how information is organized and an understanding of the best means of finding information in a certain library (Fatzer,1987). Very important these days is media literacy which helps us choose information sources and prevent us to believe misinformation and disinformation in times when media information is growing (Potter, 2019, Buckingham, 2006), among other authors. We also suggest two other types of literacy. The first is financial literacy as the new devices and services allow new ways of payment and wireless communication between cards and terminals. The second is language literacy not only in focus on foreign languages but also the knowledge of mother tongue, written and spoken.

Digital, information and computer literacies serve us as base concepts for mobile information literacy. The computer literacy provides skills to handle and use mobile devices as a computer, both hardware and software. Information literacy helps understand and use mobile devices for communication of information–how to seek, process, use and share information one needs. We

place digital literacy in a broader context which allows us understand concepts of modern information services and technologies which are widely used by users of (not only) mobile devices forco-operation, networking, self-presentation, reading and sharing information and more activities in digital environment.

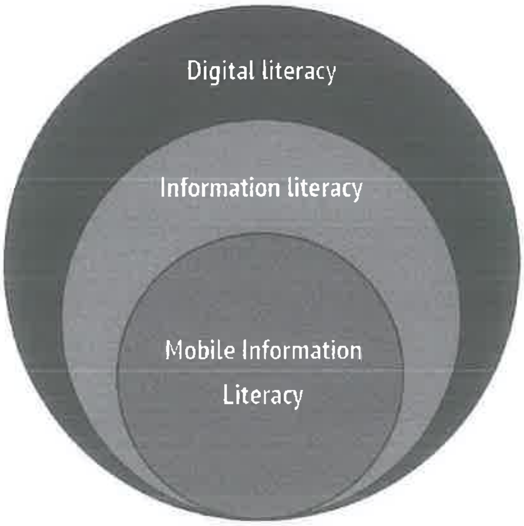

Figure1: Simplified model of the Mobile information literacy in relation to the Information and Digital literacies. Computer literacy is a part of all three displayed literacies.

Mobile information literacy

We present mobile information literacy as a theoretical concept based on information literacy

competencies in the mobile environment. It is based on the fact that there is a growing number of unique owners of mobile devices. Those users connect to the internet on their devices to accomplish different information tasks based on their information needs as checking e-mails, communicating with co-workers or friends, seeking information, relaxing and having fun, reading news, visiting catalogues, searching databases and more. Mobile devices and new possibilities of wireless connectivity to the internet allow us to communicate and *consume* information (almost) anywhere and anytime. This ubiquitous way to access and share information offers many opportunities not only for users of information, but also for information institutions. It can be also very challenging.

The first references on mobile information literacy appeared around 2010 in relation to libraries, education and mostly marketing. Mobile and wireless internet as well as modern mobile devices (smartphones, tablets, netbooks) connectable to the internet started to be popular at the time. Recent contributions similar to the topic of the mobile information literacy have been focused on mobile learning in 2000s. Mobile learning is a method and process of education to use mobile devices promoted for example by Alexander (2004), Corbell and Valdes-Corbell (2007), Herrington (2009), Klopfer (2008) and more.

Since 2012 there has been contributions on mobile technologies in libraries and on use of mobile technology to support information literacy. Examples are in the book by Walsh, 2012 a, *Using mobile technology to deliver library services: A hand book* as well as
M – libraries 3: Transforming libraries with mobile technology by Ally (2012). Walsh (2012b) published an article about information behaviour in mobile environment. He found six key areas where mobile devices affected the information behaviour of users and described the general information behavior of users on the move (with mobile devices):

- Desire for quick and easy searches,
- Shifting from evaluation of information sources to prior selection of trusted sources,
- Extension to user's memory,
- Easily moving information between devices,
- Constantly gaining information,
- Always connected to the internet.

Another interesting approach to mobile information literacy is supporting students to use mobile devices to connect to information resources provided by academic library and grant them a user friendly way to do it as Havelka (2012)and also Havelka (2013) mentioned. There has been also interesting research on Student Information Literacy in the Mobile Environment published by Yarmey (2016). She found that students are interested in using their phones for academic purposes but they still require guidance from their educators. Information literacy instructors should become familiar with new search methods and help students understand how to evaluate information, especially when it is presented in a non-traditional form. Students may need assistance from educators in applying information literacy skills they have learned while searching on a laptop or desktop to the mobile environment.

Mobile information literacy competencies

The skills and competencies of the mobile information literate person should be based on the current information literacy definition of CILIP(2018): "Information literacy incorporates a set of skills and abilities which everyone needs to undertake information-related tasks; for instance, how to discover, access, interpret, analyse, manage, create, communicate, store and share information."The newest definition of information literacy focuses on information in all forms such as print, digital content, data, images and the spoken word. Information literacy is related and associated with other kinds of literacy, especially digital, academic and media literacy. It might be needed in the context of everyday life information needs, such as of citizenship, education, profession and health. The most important competence is the ability to think critically and make balanced judgements about any information founded. It also empowers users of information as citizens to reach and express informed views and to engage fully with society.

The competencies provided by the definition above are general and they can be applied in any are and environment related to information, the mobile environment included. What differentiates mobile information literacy is information behaviour on the move. As previously mentioned, Walsh (2012b) conducted an interview with two professionals to uncover how people seek, process and evaluate information in the mobile environment. His findings show that searching on the mobile devices is mostly in context with very day information. Users seek information about a nearest restaurant, a train time table, recent news etc. And they want a fast search with a quick result and don't spend time evaluating. In some cases information users find can be wrong or misinterpreted which may result in making a wrong decision

or sharing disinformation.

Using mobile devices to discover and seek new information can be challenging for certain groups of users. Elderly people have problems with manipulating and handling mobile devices. On the other side, children could be vulnerable to misinterpretations and disinformation as well as be subject to other issues such as cyber bullying or violations on the internet.

We analysed mobile information literacy competencies in the curriculum of Mobile Information Literacy Course of University of Washington which is accessible online (TASCHA, 2015). The curriculum contains six modules:

- Introduction to Mobile Information and Communication Technologies,
- A Mobile Lenson the Internet,
- Basic Web Search via Mobile Devices,
- Working Online and Using Information via Mobile Devices,
- Putting it All Together,
- Module 5 Project Presentations.

The curriculum focuses on the mobile information and communication technologies, mobile internet access and applications, web search activities and managing and sharing information. The last two modules are for practical assignment. Information literacy as defined by CILIP (as well as by SCONUL, 2011, ACRL, 2016) is covered only a particularly in a module3. However, the Curriculum can be adopted by libraries or schools for teaching mobile information literacy focusing both on technical details and understanding how mobile devices, ***mobile web*** and applications work. The limitations and boundaries of mobile devices represent another difference between mobile information literacy and information literacy in fixed environment. Small displays and resolutions, touch and small keyboards, battery capacity, internet coverage and connectivity, and also use of mobile devices on the move are significant limitations for using services provided in other non-mobile devices. For those services we should adapt user interface and use special applications or responsive web design.

Conclusions

Mobile Information Literacy is a concept about the competencies of an information literate person in the mobile environment. The ways we seek, process, use and share information on mobile devices is, in most situations, different from how we behave on desktop computers and fixed (work) environment. The difference is caused by limitations of the mobile devices and other factors such as smaller displays, touch and small keyboards, voice control, battery capacity, connectivity, responsiveness of user interfaces (webpages or applications) and by the use of mobile devices *on the move*. In the mobile environment users also want to find the perfect hit (relevant and right information) on the first attempt. They are looking for (easy) information which are connected to the current situation – looking for nearest restaurants, finding bus timetables, using the map to navigate, check prices of services nearby and more. Users do not want to seek through use of difficult queries and complex information. They expect precise and short information on the place, which means they also need to be aware of information resources (as applications, search portals or webpages) adapted for mobile devices.

However, the skills and competencies of the mobile information literate person are based on information literacy models. It is important for users of information to be able to identify information they need, to be aware of resources, to find information, to evaluate results of seeking process, to use information ethically, to be aware of their responsibility when disseminating information, to be able to communicate and share information through various devices and to manage information. Those general competencies of information literate person in digital age are valid also in information tasks provided on or by the mobile devices.

The access and use of information in mobile environment are not challenging only for the users of information. The creators of new content, distributors of information or information institutions should adapt to the growing trend of using mobile devices for access to any kind of information or service. This does not mean to change everything and provide services only *mobile way*. We can start with responsive design of our applications and webpages, edit content to be *Friendly* for users of mobile devices, and be prepared to lead our users through the problems and barriers caused by the limits of mobile devices.

References

1. Alexander, B. (2004) Going Nomadic: Mobile Learning in Higher Education. *Educause Review*. **39**(5), 28-35.
2. Ally, M. and G. Needham (2012). *M-libraries 3: Transforming libraries with mobile technology*. Facet Publishing. ISBN 978-1-85604-776-0.

3. Bawden, D. (2001). Information and digital literacies: a review of concepts. *Journal of Documentation*, **57**(2), 218-259.
4. Bawden, D. (2008). Origins and Concepts of Digital Literacy. In Lankshear, C. and M. Knobel. *Digital Literacies: Concepts, Policies and Practices*. Peter Lang Publishing.ISBN978-1-4331-0169-4.
5. Buckingham, D. (2006). Defining digital literacy – What do young people need to know about digital media? *Nordic Journal of Digital Literacy*.**1**(4),21-34.
6. CILIP (2018). CILIP Definition of Information Literacy 2018. Access date 05.07.2019, availableat https://infolit.org.uk/ILdefinitionCILIP2018.pdf
7. Clement,J. (2019). Statista: Word wide digital population as of July 2019.Last edited Sep17,2019, access date 05.07.2019, available at https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/
8. Corbell, J. R. and M.E.Valdes-Corbell (2007).Are You Ready for Mobile Learning? *Educause Quarterly*. **30**(2),51-58.
9. ECDL Foundation (c1997-2019). ECDL Foundation: Programmes. Access date 05.07.2019,available athttp://ecdl.org/about-ecdl/
10. Fatrzer, J. B. and J. Zahner (1987). Library Literacy. *RQ*. **27**(2), 190-193.Gilster,P.(1997). *Digital literacy*. John Wiley&Sons.ISBN0-471-24952-1.
11. Havelka, S. (2012). Mobile information literacy: Let's use an app for that. *College & Research Libraries News*.**73**(1), 22-23.
12. Havelka, S. (2013). Mobile Information Literacy: Supporting Students' Research and Information Needs in a Mobile World. *Internet Reference Services Quarterly*. **18**(3-4), 189-209.
13. Herrington. J. et al. (2009). *New Technologies, New Pedagogies: Mobile Learning in Higher Education*. University of Wollongong. ISBN 978-1-74128-169-9.
14. Kemp, S. (2019). Digital 2019: Global Internet Use Accelerates. Date 30 January 2019,access date 05.07.2019, available at https://wearesocial.com/blog/2019/01/digital-2019-global-internet-use-accelerates
15. Klopfer, E. (2008). *Augmented Learning: Research and Design of Mobile Educational Games*. The MIT Press. ISBN978-0-262-11315-1.
16. Lankshear,C. and M. Knobel (2008). *Digital Literacies: Concepts, Policies and Practices*. Peter Lang Publishing. ISBN 978-1-4331-0169-4.
17. Masny, D. and D. R. Cole (2009). *Multiple Literacies Theory*. Sense Publishers. ISBN978-90-8790-911-6.
18. Potter,W.J.(2019).*Media Literacy*. SAGE Publishing. ISBN 978-1-50636628-9.*Qualitative and Quantitative Methods in Libraries (QQML)**9,4:601-609,2020*** 609
19. SCONUL (2011). The SCONUL Seven Pillars of Information Literacy. Access date 05.07.2019, available at https://www.sconul.ac.uk/sites/default/files/documents/coremodel.pdf
20. Steinbock, D. (2007). *The Mobile Revolution: The Making of Mobile Services Worldwide*. Kogan Page. ISBN 978-0-74944545-4.
21. TASCHA (2015). Mobile Information Literacy Curriculum. Access date 05.07.2019, availableat: https://tascha.uw.edu/mobile-information-literacy-curriculum/
22. Tobin, C. D. (1983). Developing Computer Literacy. *National Council of Teachers of Mathematics*. **30**(6), 22-23.
23. Walsh, A. (2012a). *Using mobile technology to deliver library services: A handbook*. Facet Publishing. ISBN 978-1-85604-809-5.
24. Walsh, A. (2012b). Mobile information literacy: a preliminary outline of information behavior in a mobile environment. *Journal of Information literacy*. **6**(2), 59-61.
25. Yarmey, K. (2016). Student Information Literacy in the Mobile Environment. In Hagen-McIntosh, J. *Information and Data Literacy: The Role of the Library*. Apple AcademicPress.ISBN978-1-77188-293-4

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

ISSN: 2230- 9578

IMPACT FACTOR: 7.265

Publication Certificate

This certificate is hereby awarded to Prof/Dr./Mrs./ Mutkule Sunil Ashruba *in recognition of the contribution of paper/article titled"* Covid 19 : The Role of the Librarians.

published after blind peer reviewed and editorial process in this journal. The editor wishes him/her a resplendent future.

Details of published article /paper as under:

Volume: **Issue:**

Month: May **2022**

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
ISSN-2230-9578.

Dr. R. V. Bhole
Editor
Journal of Research and Development
ISSN No-2230-9578
Jalgaon

COVID 19 and Role of Academic Libraries

Dr.Sunil Ashurba Mutkule, Librarian
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya Ashti Dist.Beed.

Abstract

The present article highlights the role of libraries and the library staff to be played during the emergency circumstances of the community spread of the virus of the COVID-19 worldwide. The study proposes that the libraries cannot afford to close down their formal duties of providing information to the users. During the situation of lockdown, the libraries can provide the relevant information and knowledge sources to the information seekers including teachers, students and researchers through various online and web sources. The libraries should be in continuous coordination with the researchers conducting research in the field of the cure of the COVID-19. Besides performing these formal roles, libraries have the social roles to play which includes the roles of disseminating the awareness about the precautions to taken for the prevention of the CORONA-19, spreading out the guidelines of government in community and playing motivational role boosting the morale of people.

Keywords: Libraries, COVID-19, Teaching-Learning, Research, Awareness.

Introduction

Academic libraries, established in colleges and universities, are the core sources of information for students, researchers and teachers. The information seekers belonging to any discipline of education rely on libraries to obtain the most appropriate and most reliable sources of information. Libraries preserve huge number books and journals to satisfy the information needs of the users. Besides, books and journals, there are other periodicals, reports, dissertations which attract particular information seekers (Baker & Evans, 2011). For general users of libraries, newspapers, periodicals and booklets are available ready to present the fresh and authentic information to the seekers. Times have been changing. New scientific inventions have been taking place (Nicolson, 2017). The needs and aspirations of the information seekers have changed. New sources and devices of delivering information have become popular. Nevertheless, the libraries have been still maintaining their relevance and authenticity as ever, since centuries.

The Crisis of the COVID 19 Corona Virus

COVID 19, it the name of the advanced corona virus, which had been firstly identified in China. The difference of COVID 19 from the previously existing corona virus is that it is much more lethal in comparison to the normal corona virus. Whereas, common corona virus causes caugh, cold and mild fever, the COVID-19 results in more severe consequences and may even cause death in certain cases. The old aged persons and persons alreadysuffering due to any chronic diseases such as diabetes, high blood pressure,

T.B. etc. are more prone to this virus and their chances of causalities are more common. Starting from the Wuhan city of China in November 2019, up to June 2020, it has spread over 110 countries of world (WHO 2020: 2-3).

It has been confirmed by the experts that the virus of the COVID-19 is communicable. It transfers from one person to other person when the saliva or mucus of one person from his/her mouth especially reaches to other person or persons while speaking, coughing or sneezing. If the saliva or mucus of the infected person rests on his hands or any other part of his body and reaches to the other person through his touch to the saliva or mucus, there are severe chances of the transfer of the virus. As per the WHO (World Health Organisation), the R0 (a mathematical term for

measuring the level of infection of a disease) of COVID-19 is 3.77. In the terminology of the medical science, it means that a person carrying the infection of the COVID-19 may infect 3.77 persons who come to his contact. Consequently, for controlling the transmission of COVID-19 from an infected person to other persons, various countries started chalking out the strategies to control the spread of the virus. All countries locked-down their public places wherever people could rush and the threat of the spread of the virus could further aggravate.

Impact of COVID-19 on Libraries

When all public places were announced to be closed for the indefinite time, the libraries were also shut down in hustle. As the library employees had no prior intimation about the temporary but immediate shut down, no plans could be made for meeting the challenges of the times. The books had been issued to the users for definite time, but now those books could not be returned. There were books, periodicals and other items which were yet to placed appropriately. Now, due to the unannounced and indefinite shut down, the cleanliness and maintenance of hygiene of the libraries was not possible. More worryingly, the needs of the users or the information seekers could not be fulfilled, which further meant that libraries could be perceived as non-existent during the times of pandemic. Till date, it has been huge challenge for the librarians and other library staff to maintain the relevance of libraries during these times of crisis.

Role of Libraries during the Pandemic of COVID-19

Michael Mabe and Emily A. Ashley in their book entitled "The Developing Role of Public Libraries in Emergency Management: Emerging Research and Opportunities" have discussed in detail the role of libraries in the situationof emergency (Mabe& Ashley, 2017). They have mainly highlighted a numberof roles of libraries during emergency which are discussed in brief as following.

Being a Safe Haven: Libraries, due to the architect and the safety measures taken during the process of the constructions of their buildings, are comparatively very safe. Therefore, whenever any natural calamities such as earthquake, hurricanes or floods etc. Occur, libraries can be used as the shelters for the nearby community. The basic facility such as shelter, water, toilets and electricity can be provided within the premises of libraries.

Offering Normal Services: During the situations of crisis, libraries shouldbe endeavored to provide the consistent services to the clients or users, withoutany fluctuations or delays. The teachers, students and especially researchers should be provided maximum support so that they can accomplish their assignments without any hindrances.

Operating as Information Hubs: Libraries have an important role of disseminating information during the times of emergency. Library staff is always trained and hence, expert in accumulating relevant information and communicating the same to various seekers of the information. In the case of emergency, the library staff can spread out in public the information about adopting various precautions to prevent the ill-effects of emergency. In case of getting struck in any emergency situation, the escape routes and the remedies can also be disseminated by the library staff.

Improvising: The library staff has a formal training as well as availability of sources in keeping the community engaged in positive activities. In case of emergency, the library staff can contribute in boosting the morale of vulnerable and effected groups and communities by sharing with them positive case studies, stories and motivational talks through various online and web sources.

Discussions and Findings

During this time of crisis, people are in panic situation due to the threat of the spread of the COVID-19 virus and the governments have declared to shut down temporarily all places of

rush for the indefinite time. It is a challenge for library staff to play a positive which can contribute to provide information to the information seekers and provide social help as well.

Model- 1: Role of Library Staff during the COVID- 19

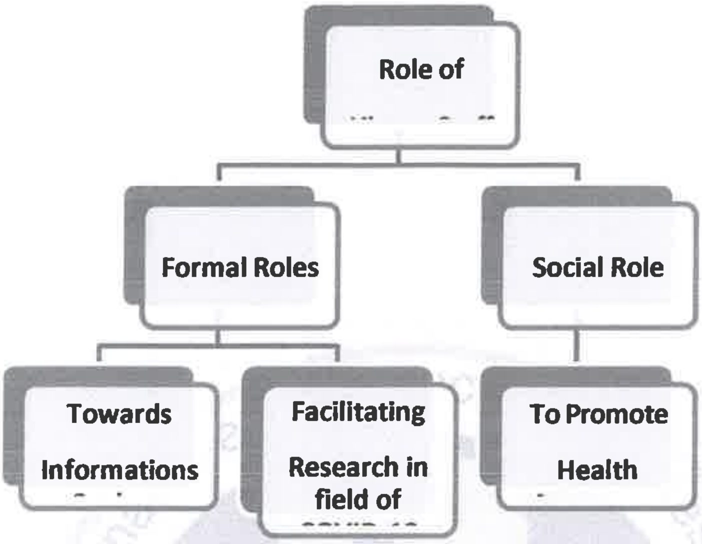

Formal Roles

Formal role in this particular context means the functions of the library staffto perform which are formally assigned to them as part of their officially designated duties. These roles are always well defined in objective form. All members of the library staff are aware as well as trained to perform these roles. Formal roles of the librarians and other library staff are further divided into two categories, i.e. role towards information seekers and role in facilitating research in the field of the protection from the virus of COVID- 19.

Role towards Information Seekers

Every academic library has a certain number of information seekers who are formally affiliated as well as practically regularly attached with the libraries. These information seekers or users in academic libraries are formally called as users of a number of categories. There are different categories of users in the academic libraries. There are students who regularly excel libraries for the purpose of getting books and other informative material relevant for their studies. Researchers are the other larger segment who regularly visit libraries to obtain the information from books, periodicals, manuscripts and dissertations. Teachers are also the frequent users of the libraries who use different library sources for preparing their notes and pursuing their research along with other requirements.

During the crisis period of COVID-19 students compose the largest and most helpless section of sufferers. The decision of the lockdown was declared in the countries in hustle and therefore, students could not get any time to plan for collecting and accumulating the alternative sources information and knowledge during the time of lockdown. The students largely depend on libraries. Students get the required books issued at their library pass-books for further readings. Moreover, students use the reading halls of the libraries for reading. Now during the lockdown and even curfew in several parts of world, students are deprived of the most reliable and common source of information. Under this unfamiliar and unwelcome scenario, the librarians and library staff has very crucial role to play with regard to satisfying the information related needs of students affiliated to certain libraries. Today's era is the era of information technology. Almost all libraries, which are

aware about the recent developments in the field of information science, have developed several kinds of web or online sourcesof information and knowledge. In the present situation, students can be provided the free access to the e-books. The libraries are now inter- connected with each other through the INFLIBNET or other mechanism. The data-base of the students affiliated to the library can be prepared for this purpose. After getting the e-mail addresses or what's app numbers of students, information can be circulated to them about the online or web sources for obtaining the data related and relevant to their studies.

Researchers are also the second largest group of formal and purposeful information seekers who are deprived of the access to information sourcesavailable at the libraries due the situation of lockdown as there is threat of the spread of the COVID-19 virus. Researchers, particularly, pursuing the Ph.D. or M.Phil degrees or engaged as the post-doctoral fellows, have always the pre-fixed timelines to complete the levels of their research. As there is lockdown, researchers either have moved to their homes and have left their research institutes. Those researchers, who have been still living in the campuses or near to the research institutes, even do not have any access to the libraries they are affiliated to. Hence, their precious times is gettingwasted. The library professionals can provide support to the researchers in the non-fluctuating running of their research courses. Information about the e-mail addresses and contact numbers can be availed from their departments. Via these sources, the researchers can be informed about the availability of the e sources which may be relevant for the purpose of research. There are numerous publishing corporate and professionals, who have provided open access to their journals and periodicals, particularlyduring the present situation of lockdown. There is availability of e books, e- thesis. While providing the access as well as training to use these resources, the library professionals can support the researchers pursuing their research without further delay while staying at their residences.

The teachers are bound to share the maximum responsibility of providingaccess of relevant information and knowledge to their students and researchers during the challenging circumstances of the COVID-19. The students as well as their parents especially expect from teachers that they should provide maximum related and required information sources for the persistence of process of regular studies. The libraries staff of the colleges and universities the role of making the teachers aware about the availability of various web sources which can be consulted by teachers and shared with students and researchers as well.

Role of facilitating research in the Field of COVID-19 Virus

The moment the intelligentsia recognized COVID-19 Corona as a deadly virus and adopting the nature of an epidemic, the researchers belonging to the field of biochemistry and other related sciences, initiated their researchers for inventing any medicines, which can prevent human beings from this virus. Obviously, the researchers pursuing the researches in the concerned field do need to be familiar with the pre-existing and established wisdom in the field. To go through that pre-existing information and knowledge in the field of this kind of virus, the scientists require attaining books, research articles and other relevant materials. With this regard, the academic libraries have a historical role to play. The library employees, particularly those who are trained in this field, can establish a coordination with the scientists. The needs of the scientists with regard to books, articles and other forms of published research can be fulfilled by the library employees. The scientists can be allowed to access through the web sources, all material provided by the libraries through the online mode. The access to various paid research journals purchased by the libraries should be shared with the scientists who have been pursuing research in the field of COVID- 19.

Social Role of Libraries during the COVID-19

Besides playing the formal and official roles during the crisis of COVID-19, libraries have the scope of playing the social role by contributing in the community disease control, prevention

and awareness programs. Libraries can mainly perform the leading roles which are mentioned in detail in the following discussion.

Libraries can provide information to people to take preventive measures to successfully countering the chances of the spread out of COVID-19. Thereare several methods which can be adopted by the library employees to disseminate awareness among people about the virus. People can be told about the benefits of the social distancing. The awareness about the positive results of wearing masks in public can be further shared with people. The libraries can aware people about taking several other preventive measures such as washing hands regularly, using sanitizers where there is no possibility of washing hands and preventing going to the rush areas. During the situations of lockdown and curfews, people while sitting at their homes have started getting panic. Moreover, the increasing magnitude of the number of deaths due to the COVID-19 has created a psychological threat among people and it has further resulted into mental stress among people. The mental stress further results into weak immunity which may aggravate the chances of getting affected from the virus of COVID-19. In these circumstances, the library staff has very important role to play. The libraries have the availabilities of the methods and channels of sharing the positive case studies, stories of survival with people. Besides that, the library staff can arrange motivational talks of experts and disseminate these talks in community to uplift the morale of people during the times of emergency.

Conclusion

Whole world had badly affected from the negative impact of COVID-19. Millions of people have suffered due to the virus. Numerous people have been losing their lives and others have been living in the age of panic. Educational institutions are closed and there is no formal operation of teaching, learning and research going on. People have been avoiding going to the public places. In this terrifying situation of the threat of physical disease, mental trauma and social disturbance, the academic libraries have an important role to play. The libraries can provide all relevant material to teachers to prepare via online sources and recommending them the open access as well paid sources so that they can prepare their notes and communicate to the students. Libraries can provide access of various web sources to students to equip them to learn for completing the syllabi and competing for the forthcoming examinations and tests. The researchers affiliated to the academic libraries can also be engaged in the research activities by the library staff by providing them the required and relevant sources to them via online modes. In particular, the researchers involved in conducting research in the field of the prevention of the COVID-19 can be provided all necessary study material by the academic libraries so that any invention regarding the cure of the virus of COVID-19 may be introduced. Besides that, libraries can play the social role of disseminating awareness among communities about taking all preventive measures, following the guidelines of government and preventing the effect of the virus of COVID-19.

References

1. Baker D and Evens W (2011) Libraries and Society: Role, Responsibilitiesand Future in Age of Change. Cambridge: Oxford University Press.
2. Brar KS, Singh B and Kaur A (2019) Library and Information Science Courses in India: Issues and Suggestions. Library Philosophy andPractice (e-journal), 3032 Available at: https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac (Accessed: 26 March2020).
3. Kalra HPS and Singh K (2009) Employability issues and public policy support for library and information services in private academic sectorin India: observations and concerns. In: Envisioning Employable LIS Courses in Developing Countries for the Emerging Knowledge Society: Proceedings of XXVI IATLIS National Conference, pp. 187–191.
4. Mabe M and Ashley EA (2017) The Developing Role of Public Libraries inEmergency Management:

Emerging Research and Opportunities.

5. Hershey: IGI Global.
6. Nicolson K (2017) Innovation in Public Libraries: Learning fromInternational Literary Practices. Cambridge: Elsevier.
7. Singh B, Kaur A and Brar KS (2017) Information literacy and learningstyles: an overview of resource-based student- centred learning. Journal of Management Research and Analysis 4(3): 84–86. DOI: 10.18231/2394-2770.2017.0012.
8. WHO (2020). Corona Virus disease 2019 (COVID-19) Situation Report – 84.
9. Available at www.who.int.docs.20200413-sitrep-84-covid-19

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

The Reserve Bank will focus on further improving customer services for which internal grievance redressal mechanism of banks will be assessed under the framework for strengthening grievance redressal mechanisms by banks. Education and awareness efforts on consumer protection will also be sustained in the ensuring year.

In the area of digital payments, various initiatives such as an innovation hub, a regulatory sandbox and offline payment solutions are underway to ensure that in the digital ecosystem, India maintains its position as a leader. The Reserve Bank is in the process of extending the geo-tagging framework put in place to capture location of bank branches, ATMs and BCs to cover payment system touch points, enabling accurate capture of their location across the country. In line with the G-20 mandate of enhancing cross border payment arrangements, the possibility of leveraging India's domestic payment system to facilitate cross border transactions is being explored, and corridors and charges for inward remittances will be reviewed. Keeping in mind the increasing trend of outsourcing arrangements, a regulatory framework for management of attendant risks in outsourcing arrangements by non bank payment system operators will be operationalised.

Similarly, the fiscal 2020-21 provisional estimates for private consumption spending the bulwark accounting for over fifty percent of GDP showed the expenditure figure at Rs. 75.6 lakh crore, its weakest level in three years. It remains the biggest component of GDP, contributing fifty six percent. Unless consumption demand picks up, there is a danger that the recovery will run out of steam. Looking ahead, a lot will depend on the pace of opening up as the second wave surge, the opening up this time is bound to very cautious and protracted. Several other economists point out that the latest GDP numbers will moderate growth prospects for 2021-22 through the base effect, With a lower contraction in GDP as well as GVA in 2020-21, the sharp recovery projected for 2021-22 by a number of agencies like the IMF and the RBI may have to be toned down. These projections were done prior to the impact of the second Covid wave.

References:

1. https://www.statista.com/statistics/1142485/india-coronavirus-impact-on-rural-and-urban-employment-by-type/
2. https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/midweekread/impact-of-covid-19-on-indian-economy-26770
3. Economic Survey of India 2019-20
4. CSR, July 2021.

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

ISO 9001:2015 QMS
ISBN / ISSN

ISSN - 2277 - 5730
Volume - XI, Issue - II, April - June - 2022

Impact Factor 2020 - 6.306 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

Mutkule Sunil Ashurba

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

Services and Facilities of Electronic Resources in the University Libraries of Maharashtra

Ajanta Prakashan,
Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

25. Services and Facilities of Electronic Resources in the University Libraries of Maharashtra

Mutkule Sunil Ashurba
Librarian Adv B D Hambarde Mahavidyalaya Ashti, Dist. Beed.

Abstract

This study is an attempt to capture the present scenario in Maharashtra State University libraries about their ICT applications and digital environment to meet the modern dynamic users, a detailed survey resulted in understanding the same. Data was collected using a structured questionnaire and follow-up interviews with librarians revealed that the E-Journals are the most available e-resources and digitization activity with setting-up of digitization lab is found in many of these libraries. All these Maharashtra State University Libraries have a preference of both print & electronic resources for their collection development strategy.

Introduction

The library and information Centre is a part of any educational institution, which is the hub of the teaching, and learning activities where students, teacher and researchers get their required information according to their need. Universities are the higher education institutions. As the universities serve as research centers, they have become institutions where knowledge is discovered, intellectuals are bred, scientific manpower is produced and technical know-how is developed. They serve as natural home of research and contribute significantly to innovation and technical change and training grounds for research scholars and provide basic methodology in specialized fields. The success of their research depends upon the resources, facilities and services they had in universities (Rao, Y. Srinivasa Choudhury, B.K. 2009). Being the centers of research, universities are recognized as vital aspect for the scientific and societal progress of the nation. The establishment and maintenance of a resource rich library with need-based facilities and services are the important prerequisites for universities (Sadia, H. 2011).

Need of the Study

The present study the various facilities and services which are essential to the researchers in the university libraries in Maharashtra. The traditional universities in Maharashtra state are taken for the study. Important facilities and services were identified through the opinion was

collected on the satisfaction level of the researchers. Responses were also collected on the problems they face in the use of these facilities and the study also identifies various training areas which will improve the use of the libraries.

Scope of the Study

The present study has concentrated to make the survey of library facilities and services required by the research scholars. In order to have the homogenous category of universities for the study, the scope of the study is limited to the general universities in Maharashtra. state that are offering doctoral degree programmes in various disciplines. Further the study covered only the full-time research scholars. Social investigation of every magnitude and size has its own limitations sets forth by the investigator concerned. Without determining the boundaries within which a researcher will have to work, no investigation can effectively be pursued and progressed because of several key factors such as, paucity of fund, limited access to data relevant to study, and limited time stipulated for its completion, etc. Hence, minimizing the scope drawing the limitations for an investigation has become exigent; if at all the project is to witness a scientific progress and is to be completed within the stipulated timeframe. The present investigation is, therefore, limited to the study of e-resources of university libraries of Maharashtra State only. This study, among other things, also intends to make a survey that how the information technology can be induced in university libraries of Maharashtra along with the e-resources solutions so that; the target audience could be benefited.

Objectives of the Study

- Find out the present status of e-resources facilities and services provided by the libraries of Maharashtra;
- Study the purpose and frequency of using the electronic resources available in the library of Maharashtra;
- Locate the impediments faced by the users while accessing and using the e-resources in the libraries of Maharashtra;
- Study the impact of electronic resources and services on the academic work of the users and
- Provide suitable suggestions and recommendations to improve the e-resources and e-services for the benefit of users in libraries of Maharashtra.

- Provide an opportunity to the researchers to evaluate the existing services in the university libraries;
- Know the satisfaction level of the researchers on the available facilities and services in the libraries of Maharashtra;
- To suggest suitable recommendations to improve the existing electronic resources and services for the benefit of users of university libraries of Maharashtra State
- To explore the skills and capability of the existing information professionals working in these university library systems to handle e-resources in the university libraries;

Hypothesis

H-1: Implementation of ICT in most of the State universities in the Maharashtra is in an embryonic state hence may not have their visibility in the web.

H-2: The strength of semi and non-professional staff outnumbers the professional category in most of the universities libraries in Maharashtra which resulted a considerable gap between users and e-resources.

H-3: A majority of the universities in Maharashtra included in the study must have subscribed UGC-Info net services to provide the full text of e-journal articles to their users.

H-4: The popularity in use of e-journals and e-databases must be higher among the users of the university libraries compared to other forms of e-resources.

H-5: A majority of the clientele of the university libraries in Maharashtra might be spending a minimal time towards the use of e-resources, as they are not so well acquainted with the technical-know-how of e-resources and their usage.

Research Methodology

Research methodology is a way to systematically solve the research problem. It may be understood as a science of studying how research is done scientifically.

Research purpose

The purpose of the present research is to explain a critical study of Deployment of services and facilities of electronic resources in the university libraries of Maharashtra. The researcher will identify its influences to predict Deployment of services and facilities of electronic resources in the university libraries of Maharashtra. Hence the purpose of this research is illuminating the concept of Deployment of services and facilities of electronic resources in the university libraries of Maharashtra.

Research design

This study will cover title of the study, significance of the study, aims and objectives of the study, research hypothesis and research design. This research has designed based upon descriptive study as it aims to identify and elaborate the Deployment of services and facilities of electronic resources in the university libraries of Maharashtra.

The research design contains the following steps

- Literature review
- Theoretical and experimental analysis.

Data Collection

This study combines both primary and secondary research methods. Thus, gathering and analyzing the data will be done on the basis of existing research.

Primary research methods

Primary research (field research) involves gathering new data that has not been collected before. For example, surveys using questionnaires or interviews with groups of people in a focus group.

Secondary research methods

The data collected for the study includes secondary data. The various sources used to collect secondary data include research papers, articles, reports of the company and data from the dissertation/Thesis and various websites.

Tools and techniques

SPSS statistical package of data analysis will employ to analyze the quantitative data.

Limitation of Study

The present investigation is, therefore, limited to the study of e-resources of university libraries of Maharashtra State only. This study, among other things, also intends to make a survey that how the information technology can be induced in university libraries of Maharashtra along with the e-resources solutions so that; the target audience could be benefited? Thus, some of the key limitations of the present study are as under:

- The present study is primarily concerned with the utilization of e-resources and services only, but not of any other resources and services of the concerned libraries included in the study (i.e., limitation by the type of subject or resource being investigated);

- This study intends to investigate the current status of usage of e-resources and services of University Libraries only, but not of the Department / or Seminar Libraries or any other academic library system of Maharashtra (i.e. limitation by type or category of libraries included in the study);
- This study is concerned with the utilization of e-resources and services of those university libraries which are functioning in Maharashtra State alone, but not of any other province (i.e. limitation by geography or region).

References

- Somaraju, P. (1992). Role of university libraries in support of research (A case study of Andra University library).Visakapatnam: Andra University Press and Publications.
- Erens, B. (1996). How recent developments in university libraries affect research. Library management, 17(6), 5-16.
- Lynch, C. A. (2003). Institutional repositories: essential infrastructure for scholarship in the digital age. ARL: A bimonthly report on research library issues and actions from ARL, CNII and SPARC 226, 1-7.
- Fan, K. W. (2005). The role of university libraries in supporting research in Hong Kong: facing a new challenge. Campus-wide information systems, 22(1), 43-50.
- Jennifer, J. (1997). Thinking in the future tense. New York: Touchstone
- Barry, C. A. (1997). Information skills for an electronic world; training doctoral research students.
- Journal of Information Science, 23(3), 225-2382.
- Nyamboga, C. M. (2004). Information skills and information literacy in Indian university libraries.
- Program: electronic library and information systems, 38(4), 232-239.
- Choukhande, .G., & Kumar, P. S. G. (2004). Analytical study of information needs and use patterns of faculty members and research scholars of Amravati University. ILA Bulletin, 40(3), 23-31.
- Research support library group. (2002). Research Support Library Group,2002. Retrieved January,2004, from http://www.rslg.ac.uk/final/ final.pdf
- Ray, K. & Day, J. (1998). Student attitudes towards electronic information resources. Information Research, 4(2), 1-32.

Rashtriya Shikshan Prasarak Mandal, Beed's

Lokmanya Tilak Mahavidyalaya ,Wadwani

Tq. Wadwani, Dist. Beed, Maharashtra- 431144 India

NAAC Accredited 'B' Grade

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

One Day International Interdisciplinary Webinar

on

Literature, Culture and Media

organized by

The Departments of Marathi, Hindi and English Languages

on Sunday 05 Sept. 2021

CERTIFICATE

This is to certify that Prof/~~Dr.~~/Mr./Ms Sunil Ashruba Mutkule

of Ad. B.D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti. Dist. Beed.

has participated as a Delegate/ Resource person/Chair person and delivered a talk He/She has also presented / published a paper entitled Impact of Social media on Libraries

Hence Certified
Place- Wadwani
Date- 05 Sept. 2021

Dr. Ramhari Maykar **HoD Marathi**	**Dr. Govind Pandav** **HoD Hindi**	**Dr. Manisha Sasane** **HoD English**	**Principal Dr. Kishan Pawar** **Chief Organizer & Convener**

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 43, Vol. 1 Sept. 2021	Peer Reviewed SJIF	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

Impact of Social Media on Libraries

Dr. Sunil Ashurba Mutkule
Adv B D Hambarde Mahavidyalaya, Ashti Dist.Beed.

ABSTRACT

This paper is focused on the area of libraries where the need of social networks is playing a vital role in dissemination of information to the users. Present days everyone is connected with each other by means of various social networks like twitter, face book, linked in, flicker etc. Social networking sites are one of the new technologies offering academic libraries the opportunities to reach out the users of the library. This became an effective medium to exchange knowledge and skills of the library professionals and users also.

Key words:, ICT, Social Networking Sites, Social Media, Library Services, Information Communication Social Networks

1. INTRODUCTION

The technological revolution as well as information explosion has changed the library functions. Information and Communication Technology (ICTs) are added advantage in the hands of library professionals in the current scenario. The ICT has made a possible for the transmission of information to all by using various electronic channels. Know a day's Social Networking Sites (SNSs) are very popular in the society; it allows users to share ideas, pictures, posts, interests with people in their network. These features make Social Media excellent in initiating interaction among users. SNSs such as LinkedIn, Face book, Twitter, Blogs etc. set up personal communities allow users to view profiles of their friends which is widely used Worldwide and very popular in India also.

Social Networking applications have emerged as a very interesting and powerful tool for libraries. The scope social network application in libraries include communication with user community, interaction with library users, user education, marketing of library services, creating awareness of library resources, connecting with other librarians and library staff, getting feedback of library and its services etc.

1.1. Meaning

Social network is a website that brings people together to talk, share ideas and interests, or make new friends. This type of collaboration and sharing of data is often referred to as social media. Unlike traditional media that is often created by limited people only, social media sites contain content that has been created by hundreds or even millions of different people.

1.2. Definitions

According to Computing Dictionary (2011), Social networking site as any website designed to allow multiple users to publish content of them. The information may be on any subject and may be for consumption by friends, mates, employers, employees just to mention a few.

Boroughs (2010) stated that social networking websites allow users to share interests and communicate with others. Taylor-Smith & Lindner (2009) stated that wikis, blogs, chat rooms, instant messengers, message boards and social bookmarking are technology applications that have been used to facilitate members' interaction, and thus, have been referred to as social networking tools. Boyd and Ellison (2007) stated that social networking websites allow individuals to: (1) construct a public or semipublic profile within a bounded system, (2) articulate a list of other users with whom they share a connection, and (3) view and traverse their list of connections and those made by others within the system. They also noted that these websites vary in terms of features and membership. Some websites allow photo/video sharing, while others allow blogging and messaging. Participation in blogs has been regarded as social networking because blogs support formation of social connection through blog-roll activities.

2. USE OF SOCIAL NETWORK SITES IN LIBRARIES

Academic Libraries can also respond to the needs of modern day patrons by applying modern technologies such as social networking, mobile application, and online check in/check outs to their service delivery. Social Networks can be used for providing user centric service in academic library environment. User attitude towards library is changing day by day. User expect from libraries most practical and speed information in technological age. But providing quick and easy retrieval information to user is a great challenge to library professionals. Therefore library professionals should find and search some new techniques for impacting valuable informati

to the end user. The impact of social networking sites in libraries is growing day by day. Many libraries are using social networking platform to interact and reach out to their patrons or clients. It has also become a level playing ground for academics and students to interact on issues. Some of the major reasons are:

- To reach a new audience of potential users.
- To provide quick updates to users.
- To build discussion groups and collaborative work.
- Marketing specific student programs and services.
- To modernize the library image and e-reputation.
- Marketing of library product and services.
- To spread news and service alerts.
- For fund raising

3. IMPLICATIONS OF SOCIAL NETWORKING TOOLS IN LIBRARY

Social networking sits are helps library science professional to chunk information with colleagues and students in the easiest way for digital library environment. Library professionals can use in three broad categories in the field of library science services. These are:

- Information Communication
- Knowledge Organization
- Knowledge Distribution

3.1. Information Communication

In this section library professionals can keep constant touch and effective interaction with professional colleagues and user community in online environment. The social networking tools that can be practiced by the library for the above mentioned purposes are:

Facebook: Face book is most popular social media site frequented by students; it is librarian- friendly, with many applications like JSTOR search, World Cat, and much more. Librarians can interact with users to know their information need. Libraries try to link some of these specialized library applications to Facebook.

Blogs: By creating a blog, library staff will be able to disseminate information to lots of people at one time or share information on a particular subject or issue, and allow users to contribute to content. They can write articles, news on topical issues and expect an instant reaction from their users. The blogs are a powerful tool.

Twitter: A micro blogging application, to keep staff and patrons updated on daily activities, new arrival, and current content services of library updated collections. Librarians can use this platform to give users firsthand information on the on-going current issues. Users can send Instant Messages on complaints or ask questions on a particular issue and get a feedback on the spot using twitter.

LinkedIn: This social networking site for professionals is a great way to get library patrons connected with the people that can help them find information. Librarians can use this platform to render specialized services such as Selective Dissemination of Information (SDI).

Myspace: In academic institutions where the students are; libraries have taken advantage of this site post, calendar, custom catalog search tools, and blog features to improve their presence. It primarily has a social function allowing people to make friends, talk online and share resources.

Ning: Librarians can get connected with users, library associations, and more. The Library professionals can also use it to share information with many people at a time.

3.2. Knowledge Organization

Social software can helps the professionals in Knowledge Organization environment for getting handy information which can be accessible with the social networking technologies. The below mentioned tools can be effectively in the field of library and information centers for support as:

Library Thing: This social cataloging network is great for librarians, and you can catalog along with Amazon, the Library of Congress, and more than 200 other libraries around the world. You'll get recommendations and easy tagging as well. Netvibes: In Netvibes' new Ginger beta, you can create a public page that can be viewed by anyone. You can use it to help guide patrons to helpful internet sources, news feeds, and more. It can be integrated with many of the tools mentioned here, like Flickr and library blogs Del.icio.us: With this social bookmarking tool, you can create a custom directory for library patrons. Teach them to search by your tags, and it will be easy to find useful Internet research links.

aNobii: Social networking site like aNobii helps book lovers to share reviews and recommendations. It also prepare due date alerts, lending, and discussions.

.Connotea: Connotea is a great reference tool, allowing you to save and organize reference links and share them with others. They can be accessed from any computer and offer integration with lots of other tools.

lib.rario.us: Another social cataloguing site, you can put media such as books, CDs, and journals on display for easy access and tracking (Hupp, 2008)

3.3. Knowledge Distribution

Information sharing is the main part and crucial area where the library professionals should looks seriously while considering and designing library activities in information age. Libraries main motto is right information to the right user at the right time in a right way.

YouTube: Library video and e-learning tutorials, events inaugural lectures, conferences, workshops and other video library services can be effectively promote and webcast through YouTube.

Flickr: Flicker is a image distribution tool is a great way to share new image collections. Library can share photo collection of workshops; conference and different programme that are organized within the campus. Librarians can use this tool to share and distribute new images of library collections. Cover page of new arrivals of both books and journals can be disseminated to users via Flickr.

Wikipedia: Wikipedia is an online encyclopedia updated by users. You can use this tool to share your knowledge by editing, or simply point library patrons in the right direction. You can also host your library websites on wiki software like PBWiki.

Digg: Digg is a great way to find useful content that you wouldn't come across in traditional ways. Find stories here, then share them with others using Digg's blog function.

Slide Share: Encourage faculty, staff, and students to share their slideshow presentations for the greater community to access on Slide Share. It's a great way to disseminate information among research community to the field of research and development (R&D) activities.

Community Walk: Community Walk offers a geographical way to interpret text and events. You can use it for instruction, such as showing someone where to find a book, or walk them through a historical and geographical timeline.

4. ADVANTAGES OF SOCIAL NETWORKING SITS IN LIBRARIES

- Social media capture potential users of the library.
- Social media offers more than just traditional ways of marketing library services.
- Social media helps user to use library in effectively.
- Social media allows user to create, connect, converse, to contribute, vote and share Information.
- It helps libraries to get closer to the users.
- It helps libraries in building collaborative network with the users.
- It is great way to grab the attention of new users.
- Social media helps students in locating library resources.
- Social media facilitates knowledge sharing.
- Social media helps to feed user with information.

4.1. Problems Use of Social Networking Sites

- Lack of time to use social media.
- Lack of privacy and identity theft.
- Lack of awareness how to use.
- Inadequate funding for libraries.
- Speed of Internet
- Low interest of library professional in learning and utilizing social media.
- Inadequate training opportunities for library professionals.
- Electricity failure.
- Management Co-operation

5. CONCLUSION

Social media is used by libraries to deliver a blend of user service, news and updates, content/collection promotion, dissemination of the institutions' research output, provision of educational tools and resources and for building relationships both within and outside of the institution. A wide range of social media channels are used, but as yet there is limited differentiation between how they are used. Facebook, Twitter remains dominant, but visual channels such as YouTube is rapidly on the rise. It is clear that while the sophistication of social networking tools used and the frequency of updates are important factors in presenting a strong online presence, many agree that it is rather the quality and type of content posted, the defined goals and plans, and an alignment of the needs and expectations of the library users that leads to successful engagement.

REFRENCES

[1] Boyd, D.M., and Ellison, N. B. Social network sites: Definition, history, and scholarship. Journal of Computer-Mediated Communication, 2007,13(1)

[2] Chauhan Mehul (2013). Use of Social Media in Libraries (PPT), Redefining Libraries to Create Next Generation Libraries, www.slideshare.net, 1-40.

[3] Chu. Samuel Kai-Wah, and Du. Helen, Social Networking Tools for Academic Libraries. Journal of Librarianship & Information Science.Vol. 45, No. 1, 2013, pp. 64-75.

[4] Hupp, Jessica.25 Useful Social Networking Tools for librarians. College degree. 2008.8(6) 67

[5] Mishra. C.S, Social Networking Technologies (SITs) in Digital Environment: Its Possible Implications on Libraries.

[6] Pawar Snehal S., (2014). Social Networking Sites and Libraries, Proceeding of Interdisciplinary International Conference on Relevance of Higher Education for the Development of Human Resources: Jalgoan, 410.

[7] Taylor-Smith, E., Lindner, R. (2009). Using Social Networking Tools to Promote e-Participation Initiatives. In: (Eds.) Proceedings of EDEM 2009 - Conference on Electronic Democracy, September 7- 8, 2009, Vienna. (pp. 115 -121). Vienna: Austrian Computer Society.

[8] http://www.netfamilynews.org/nl070309.html#1

[9] S.L.Faisal, Effectiveness of Library Blogs and Social Networks of Kendriya Vidyalaya Pattom: A Case Study. *International Journal of Library & Information Science*, 2 (1), 2013, pp. 71-88.

[10] S. Vijayakumar and Dr. S. Gopalakrishnan, Effectiveness of Digital Library: An Empirical Study. *International Journal of Library & Information Science*, 5(3), 2016, pp.119–132.

ISSN : 0974-3065

तृतिय अंक

इतिहास दर्पण
ITIHAS DARPAN

विक्रमाब्ध २०७९, युगांब्ध ५१२४
जानेवारी २०२२

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११० ०५५

RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110 055

	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान		
१५	नंदुरबार जिल्यातील अज्ञात स्वातंत्र्य लढा	डॉ. पुष्कर रमेश शास्त्री	७६-८३
१६	स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील राष्ट्रवीरकारांचे शेतकीय प्रबोधन	प्रा. विशाल रामदास रोकडे	८४-८६
१७	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महाड सत्याग्रहातील योगदान	डॉ. जगताप बाळासाहेब भिकाजी	८७-९३
१८	स्वातंत्र्य आंदोलनाचे अपत्ये : भारतीय संविधान	सोनाली व्यंकटेश बनबरे	९४-१००
१९	मराठवाड्यातील वृत्तपत्र वाटचाल (विशेष संदर्भ औरंगाबाद जिल्हा)	प्रा. विठ्ठल बाबुराव गुंडे	१०१-१०५
२०	सभासद बखरीत शिवरायांच्या अलौकिक व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन	डॉ. किशोर पाठक	१०६-१०८
२१	मराठवाड्यातील स्त्री चळवळीचा अभ्यास	डॉ. मुळे पी एम	१०९-११२
२२	स्वातंत्र्यसैनिक आणि इतिहाससंशोधनकार कै. द. ग. काळे	डों. मोहिनी उपासनी	११३-११५
२३	हैद्राबाद स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये किल्ले धारूर येथील आर्य समाजाचे योगदान	डॉ. अनंत दादाराव मरकाळे	११६-१२०
२४	महाराष्ट्रातील शेतकरी व कामगार चळवळ योगदान : एक अभ्यास	प्रा. पवार बंडू थावरा	१२१-१२५
२५	महात्मा जोतीबा फुले यांचे समाज सुधारणा विषयक धोरण	प्रा. एम. जी. राठोड	१२६-१२९
२६	महाराष्ट्रातील स्त्रीयांचे नेतृत्व आणि स्त्रीवादी चळवळीचे योगदान	प्रा.डॉ. रामकृष्ण गहिनीनाथ बोडखे	१३०-१३५
२७	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील आदिवासी जमातींचे योगदान	प्रोफेसर डॉ. मालू के . के.	१३६-१३८
२८	महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान: विशेष संदर्भ क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके	डॉ. रविंद्र शा. लोणारे	१३९-१४४
२९	राष्ट्रवाद उदयाकरिता आदिवासींचेस्वातंत्र्य लढे	डॉ. हेमलता यु. मुकणे	१४५-१४९
३०	मध्ययुगीन कला स्थापत्याचा गुप्त खजाना : आष्टी परीसर	डॉ. रवी सातभाई,	१५०-१५३
३१	सावरकरांचे क्रांतिजीवन:अंदमान आणि	प्रा. संतोष छगन शेलार	१५४-१५९

मध्ययुगीन कला स्थापत्याचा गुप्त खजाना : आष्टी परीसर

डॉ. रवी सातभाई,
इतिहास विभाग,
अॅड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी
ravi7bhai@gmail.com
९८५०४८८९४३

प्रस्तावना:

मराठवाड्याच्या ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक जडण-घडणीचा विचार केल्यास बीड जिल्ह्यांचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे. त्यामध्ये आष्टी तालुका आहे. तेथे अनेक ऐतिहासिक वास्तू आजही डौलाने उभे आहेत. इ. स. पूर्व सातव्या शतकांपासून या भागात मानवी वस्ती असावी. मायंबा गावाजवळील सापडलेले मोठे भुयार संशोधनापासून वंचित असले, तरी प्राचीन काळात हे १ कि. मी. अंतराचे भुयार मानवानी निवार्यासाठी वापरले असावे.

देवगिरीवरील यादवांचे राज्य असताना आष्टी परिसरात अनेक हेमाडपंथी मंदिर उभारली गेली. त्यात आष्टीचे पिंपळेश्वर मंदिर, जोगेश्वरी पारगावचे देवीचे मंदिर, संगमेश्वर मंदिर, सांगवी, खडकतचे खडकेश्वर मंदिर, मांडव्याचे मांडवेश्वर मंदिर, वृद्धेश्वराचे म्हातारदेव मंदिर ही उल्लेखनीय नावे आहेत. यादवानंतर तुघलक नंतर मुखल राजसत्तेच्या पुसटशा खुणा आदी परिसरात सापडतात.

औरंगजेबाने या भागातील अनेक मशिदी आणि मंदिराना इनामी जमिनी दिल्याचे पुरावे आहेत. हजरत फत्तेशाह बुखारी यांच्या कबरीकडे पाहता असे लक्षात येते की, घोरीच्या काळात अशा कबरीचे बांधकाम झालेले दिसून येते, नवनाथांच्या निवासामुळे आष्टी संपन्न आहे. धोंडीपुराम मानू या मध्ययुगात एका महत्त्वाच्या नाथपंथी संत कवीने या नाथावर विस्तृत लेखन केले आहे. नाथांच्या वास्तव्याचे आष्टी परिसरात मोठे महत्त्व प्राप्त झाले. मच्छिंद्रनाथ अर्थात मायंबा सावरगाव अडबंगनाथ घुल्याचे कारखेल आणि कानोबा अर्थात कानिफनाथ हे तीन महत्वाचे नाथ या भागात होऊन गेले, बालाघाटाच्या रांगेतील आष्टीच्या उत्तरेला गर्भगिरी या सुवर्ण पर्वतावर नाथांशी संबंध असणाऱ्या अनेक घटना घडल्या. नवनाथांच्या पोथीत ही हा उल्लेख आढळतो.

आहिल्याबाई होळकरांनी या परिसरात अनेक बारव खोदल्या, तर आष्टीपासून १० कि. मी. अंतरावरील केरगावच्या शिव मंदिराचा त्यांनी जीर्णोद्धार ही केला. आष्टी तालुक्यात तुर्बती पीर मोठ्या प्रमाणात आहेत. त्याच्या वेगवेगळ्या तिथीला यात्रा भरतात. त्या यात्रेनिमित्त बाहेरगावी गेलेले लोक गावाकडे येतात. त्यांच्या स्थापत्य शैलीत व समाधीच्या शैली मध्ये समानता आढळते. हरिनारायण येथे हरिनारायण स्वामींची समाधी असून, प्रा. लक्ष्मण तात्या भिडे यांनी आष्टी भागाच्या इतिहासावर प्रकाश

टाकण्याचा प्रयत्न केला होता, तर प्रा. अनंत हंबर्डे यांनी आष्टीचा प्रमाणित इतिहास व त्याचे पुरावे गोळा करण्याचे उल्लेखनीय कार्य केले.

आष्टीची भूमी अनेक वैशिष्ट्यांनी नटलेली आहे. अहमदनगरच्या निजामशाहीचे राजधानीचे शहर अहमदनगर सीमावर्ती भाग असल्याने मोठे महत्त्व होते. इतिहासात जन्म झाला. गाजलेली खड्यांची लढाई याच भूमीवर लढल्या गेली. पण आष्टी पाटोदा भागाचे ऐतिहासिक महत्त्व इथचे थांबत नाही, तर सांस्कृतिक आणि साहित्यिक दृष्टीने या भागात बाराव्या शतकानंतर उल्लेखनीय घटना घडत गेल्या.

महानुभाव पंथाचे संस्थापक चक्रधर स्वामी हे सौताड्याच्या नयनरम्य राम मंदिरात थांबल्याचे पुरावे मिळतात, तर सोळाव्या शतकात ज्ञानेश्वरीची समिक्षा करणारा स्वतःच्या तत्त्वज्ञानाच्या आधारावर योग संग्राम सारखा मराठी साहित्यतला महत्त्वपूर्ण ग्रंथ शेख मोहम्मद बाबांनी लिहिलेला तो ही आष्टी तालुक्यातच; भास्कर बोरीकरांनी शके १२२७ मध्ये शिशुपाल वध व शके १२२९ मध्ये उद्धवगीता यासारखे मूल्यवान ग्रंथ लिहिले. ते ही पाटोदा परिसरातील नयनरम्य धबधब्याच्या दरीत सौताडा येथे. याच परिसरातील चोंडी या गावी आहिल्याबाई होळकर यांचा जन्म झाला. तर पुढील काळात कित्येक वेळा निजाम मराठे, निजाम आदिलशहा यांच्या तलवारी याच भागात मिडल्या. हजरत सय्यद फतेहशाह बुखारी कादरीचे वास्तव्य आष्टी परिसरात

होते. हजरत फत्तेशाह बुखारी यांची मझार समाधी व मोठा दर्गा आष्टी शहराच्या पूर्वेस आहे. या भागातील अनेक ऐतिहासिक स्थळे आहेत. जी राष्ट्रीय एकात्मतेची प्रतीक ठरली आहेत.

आष्टी वर राष्ट्रकुट, यादवासह मुसलमानी सत्ताची राजवट होती. आष्टी कसब्यावर सर्व प्रथम शहाबुदीन घौरीचा सेनापती निहार धौरीने ११७१ मध्ये कब्जा केला. त्यानेच आष्टीची तट बांधणी केली असावी. त्याने उत्तर, दक्षिण व मध्यभागी अशी भव्य कमान उभारल्या. आष्टीच्या उत्तर दिशेला असणाऱ्या काळ्या मशिदीजवळ असणाऱ्या हजरत बुरहानुदीन औलिया यांच्या मजारी शेजारी निहारस घोरी आणि इतर घौरी समुदायाच्या कबरी आहेत.

आष्टी तालुक्यातील दौलावडगावातील काही अवशेष दौलतखान सरदारांची स्मृती जागृत करतात. हा दौलतखान निजामाचा सेनापती असावा. आष्टीला तहाचं ठिकाण मानले गेले आहे. आदिलशहा आणि निजामशहा १५८० मध्ये झालेल्या लढाईचा तह आष्टीतच झाला, तर खर्ड्याच्या लढाईचा तह देखील आष्टी परिसरातच झाला.

आष्टीत रामदास स्वामींनी अनेक मंदिरे उभारली आष्टी तालुक्यातील पाटण सांगवी येथे समर्थ रामदास स्वामींनी उभारलेले हनुमानाचे मंदिर आहे. तसेच आष्टी तालुक्यातील कोयाळ गावच्या राम मंदिरात रामदासी सांप्रदायिक शिलालेख असून, तो आठराव्या शतकातील असावा. शिला लेखावर वर एक ओळ व त्याखाली चार ओळी असून, हा लेख वाचणे कठीण आहे. आष्टीपासून १३ कि. मी. अंतरावर खडकत रस्त्यावर पारगाव येथील हेमाडपंथी मंदिर उल्लेखनीय असून, सध्या जोगेश्वरी देवीचे मंदिर म्हणून हे ओळखले जाते. या ठिकाणी चक्रधर स्वामींचा निवास होता. मंदिरावर आकर्षक शिल्प असून शिलालेख मात्र वाचण्यास कठीण आहे.

आष्टी तालुक्यातील पुडी वाहिरा येथील सोळाव्या शतकातील संत कवी शेख महंमद बाबा हे मध्ययुगातील महत्वाचे वारकरी संत. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आजोबा मालोजी राजेंचे हे अध्यात्मिक गुरू. शेख महंमद अविंद...त्यांचे हृदयी गोविंद... असा दावा करणाऱ्या या महान संताने संत ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकारामानंतर वारकरी संप्रदायाच्या तत्वज्ञानाला सर्वदूर पोहोचवले म्हणून त्यांनी लिहिलेल्या योगसंग्राम हा ज्ञानेश्वरीतील तत्त्वज्ञान सांगणारा ग्रंथ मराठी साहित्यात अजरामर ठरतो. या ग्रंथात पाऊणे तीन हजार ओव्या असून त्यांचा 'योगसंग्राम' हा ग्रंथ वारकरी संप्रदायाची वैचारिक भूमिका सोप्या शब्दांत सांगतो.

'सच्चा पीर कहे मुसलमान। महटि म्हणती सदगुरु पूर्ण।।
परी दोहोत नाही भिन्न त्वपण। आंखे खोल देतो भाई ।।'

पुंडी वाहिरा येथे विशाल वडाच्या खाली गावाच्या पश्चिमेस बाबांची मोठी चबुतऱ्यावर मजार आहे. मजारीस चारी बाजूंनी लोखंडी ग्रील लावून संरक्षित केले. या मजारी समोर तुळशी वृंदावन असून, परिसरात अनेक कबरी आहेत. हभप जब्बार महाराज हे बाबांचे वंशज आजही वारकरी संप्रदायाची पताका खांद्यावर घेऊन शेख मोहम्मद बाबांच्या शिकवणीचा प्रचार व प्रसार करीत आहेत. बाबांच्या मजारीचे हिंदू-मुस्लिम मोठ्या संख्येने दर्शन घेतात. बाबांची भागवत धर्मावर अपार श्रद्धा होती. म्हणूनच ते म्हणतात, अहिंसा विज्ञान दुःखी दुःख कळते, आत्मा नि कळवे शेख महंमद.

आष्टी तालुक्यातील हतोळण हे नगर जिल्ह्याच्या सीमेला लागून. हतोळण व औरंगपूर ही जुळी खेडी असून, केवळ दोन झाडांतील मध्य रेखा गावाची हद्द विभागते. गावकऱ्यांच्या मते मुघल सम्राट औरंगजेबाचा मृत्यू या गावात झाला पण गाव खेड असल्याने व अंत्यविधीची व्यवस्था नसल्याने औरंगजेबचे पार्थिव अहमदनगरला नेण्यात आले.

कड्यातील ऐतिहासिक बारव व गढ़ी आष्टी तालुक्यातील कडा गावालाही मोठे ऐतिहासिक महत्व आहे. निजामशाही व आदिलशाहीच्या कालखंडातील ही गढ़ी आज देशमुखांची गढी म्हणून ओळखली जाते. कड़ा गावात शिवकालीन अप्रतिम बारव असून, तिचे वैशिष्ट्ये म्हणजे ती अद्याप वापरात आहे. बारवेची खोली पाहता तिचा उद्देश सिंचनासाठीच होता. पण सोबतच पिण्याच्या पाण्यासाठी याचा उपयोग व्हावा हा विचार केला गेला होता. बारवेची स्थापत्येशैली अवर्णनीय असून, बारवेच्या एका बाजूने मोठी द्वारे शेतीला पाणीपुरवठा करण्याची तर दुसऱ्या बाजूने पिण्याच्या पाण्यासाठी पायऱ्या द्वारे व्यवस्था केली आहे. सर्व बारव वेगवेगळ्या कमानींनी देखणी केली असून, जिल्ह्यातील सर्वात सुंदर बारस म्हणूनच या बारवेचा परिचय द्यावा लागेल.

निष्कर्ष:

मराठवाड्याच्या ऐतिहासिक धार्मिक सांस्कृतिक जडण-घडणींचा विचार करता बीड जिल्ह्याचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे. त्यातील आष्टी तालुक्यातील ऐतिहासिक मध्ययुगीन संताचे कार्य विषद करण्याचा येथे प्रयत्न केला आहे. मायबा जवळील एक कि. मी. भुयार संशोधनापासून वंचित राहिले आहे. देवगिरीवरील यादवाचे राज्य असताना आष्टी व पाटोदा तालुक्यात परिसरात अनेक हेमाडपंथी मंदिरे उभारली ती आज ही जशीच्या तशी आहेत. औरंगजेबाने बांधलेल्या मशिदी व इनामी जमिनी दिल्याचे पुरावे आहेत. हजरत फत्तेशाह बुखारी यांच्या कबरीकडे पाहिले असता, असे लक्षात येते की, घोरीच्या काळात अशा कबरीचे बांधकाम झालेले दिसून येते. आष्टी तालुक्यातील मच्छिंद्रनाथांची, अडबंगी नाथाची, कानिफनाथाची समाधी आहे. हरिनारायण आष्टा येथे हरीनारायण स्वामीची समाधी आहे. महानुभव पंथाचे चक्रधर स्वामी थांबल्याचे पुरावे मिळतात. मराठी साहित्याला महत्त्वपूर्ण ग्रंथ योगसंग्राम मोहम्मद बाबांनी लिहिला तो ही आष्टी परिसरातच. हजरत फत्तेशाह बुखारीचा दर्गा व मझार आष्टीत आहे. आष्टी परिसरात अनेक शिवालये आहेत त्यावर यादवांच्या काळाचे शिलालेख दिसून येतात पण ते आज वाचता येत नाहीत. ऐतिहासिक कमानवेशी, शिवकालीन बारव, समर्थ रामदास स्वींनी उभारलेली मंदिरे, हतोळण येथे असलेली औरंगजेब यांचे निधन झाले. कडा, भाळवणी, दौलावडगाव येथील ऐतिहासिक गढ़ी यांची थोडक्यात माहिती प्रस्तुत शोध निंबधात घेण्यात आली आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

1) सतिश सांळुखे, बीड जिल्हाचा प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास, बिड जिल्हा इतिहास परीषद, बिड, 2011
2) सतिश सांळुखे, बीड जिल्ह्यातील शिलालेख व ताम्रपट, सह्याद्री बुक्स, पुणे
3) सतिश साळुंखे, हैद्राबाद स्वातंत्र्यसंग्राम आणि बीड जिल्हा, सांस्कृतिक स्त्रोत एवं प्रशिक्षण केंद्र, नवी दिल्ली, 2015
4) http://beed.gov.in/tourist-place-category/धार्मिक-mr/
5) शोध निबंध, लदाफ शफी खाजा मैनोदिन, ऐतिहासिक पर्यटनाचा बीड जिल्हा, हिस्टोरिकल रिसर्च जर्नल, 2018
6) बिड जिल्हा गॅझेटियर
7) ठोसर एच. एस., हिस्टोरीकल जॉग्रॉफी ऑफ महाराष्ट्र अॅड गोवा, एपिग्राफिकल सोसायटी ऑफ इंडिया, म्हैसुर, 2002
8) खरे ग. ह., महाराष्ट्राचा इतिहास, मुंबई, 2001

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

ISSN : 0974-3065

द्वितीय अंक

इतिहास दर्पण
ITIHAS DARPAN

विक्रमाब्ध २०७९, युगांब्ध ५१२४
जानेवारी २०२२

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११० ०५५

RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110 055

 ISSN: 0974-3065

३३	चांदा जिल्हे के वरोरा क्षेत्र का आर्थिक विकास (१८७० ते 2000)	प्रा. डॉ. दीपक पां. लोणकर	२१६-२२२
३४	CRYPTOCURRENCY MARKET IN INDIA	Dr. Mangesh Shirsath	२२३-२२७
३५	THE ROLE OF GOVERNMENT FOR WOMEN'S IMPROVEMENT FROM INDIAN INDEPENDENCE TO GLOBALISATION	Dr. Sambhaji Sopanrao Darade	२२८-२३१
३६	Mesolithic Culture And Ostrich Eggs Shells: A Case Study of Gaudgaon Village, Tehsil- Akkalkot, District- Solapur, Maharashtra	Dr. Kshirsagar Shivaji Dadaso	२३२-
३७	An Overview on Presentation of History in Film and Literature	Dr. G. V. Gatti	२३३-२३६
३८	Freedom Fighter Eknathrao Jadhav: A Versatile Personality	Mr. Mahesh S. Jadhav	२३७-२३९
३९	An Overview on Historical Background of Aurangabad	Dr. Radhkrushna Joshi	२४०-२४३
४०	Contribution of Krantiveer Nagnath Anna Nayakvadi in the Struggle for Freedom.	Dr. Santosh Tukaram Kadam	२४४-२४९
४१	An Overview on Temple Architecture in India	Labade Manisha Eknath	२५०-२५२
४२	Relevance of Economic Thoughts of Rao Bahadur Mahadev Govind Ranade	Dr. Khiste Onkar Balkrishna	२५३-२६१
४३	Thoughts on the Indigenous Movement in Maharashtra	Prof. Dhanajay Jawalekar,	२६२-२६७
४४	The First Student Movement In Marathwada - Vande Mataram Movement	Dr. Ravi Subhashrao Satbhai	२६८-२७४

"The First Student Movement In Marathwada - Vande Mataram Movement"

Dr. Ravi Subhashrao Satbhai,
Assistant Professor,
Department of History,
ATSPM'S Adv. B.D. Hambarde
Mahavidyalaya Ashti Dist Beed
ravi7bhai@gmail.com

Abstract: *The revolution in human development played a vital role. Indian Freedom Struggle against British is known to everyone. But even, after independent of India, the Marathawada, one of the regions of Maharashtra had to fight for freedom is less known at global level. Marathwada region was under the rule of Nizam Shahi who were the part of Hyderabad. The popular movement in Maharashtra is Hyderabad Mukti Sangram which was under the leadership of Swami Ramanand Teerth- the great freedom fighter of this movement. It was compulsory of the students of Marathwada to continue study in Urdu Medium and from Hyderabad University. In this Movement students also participated. First movement of students in Marathwada against Hyderabad was known as Vande Mataram Movement. The current Paper is an attempt to focus on Vande Mataram Movement as the First Student Movement in Marathwada.*

Key Words: *First, students, movement, Marathwada, Vande Mataram, Hyderabad etc.*

....

Introduction: In the state of Hyderabad, Telugu in Telangana, Kannada in Karnataka, and Marathi in Marathwada were spoken. But the medium of instruction was Urdu and not Kannada, Telugu, and Marathi respectively. Urdu was recognized as the language of the ruling Muslim minority in the state. Naturally, the Urdu medium for education was considered unjust by non-Muslims. At the same time, the biased curriculum design by the Nizam government had an adverse effect on the minds of the students. E.g. Osmania

University had special departments of Arabic, Persian and Urdu. There was a system of postgraduate education. But postgraduate education in Telugu, Marathi, Kannada and Sanskrit was being neglected. All Muslim students in the university had a mandatory a subject called 'Dinayat' which teaches Islam However, there was no provision for Hindu students to get education in their religion.[1] At the same time, Osmania University decided to wear a blue or black Muslim dress with sherwani and pajamas below. When Hindu children expressed their displeasure to Pro Vice Chancellor Qazi Mohammad Hussain, he said, "You should accept this culture or leave the university."[2] As a result, bitterness grew among the students. When the students at Aurangabad Intermediate College did not accept the uniform, they were given the option of a sherwani or blue Persian coat or pajamas and dhoti. At the same time, Arya Samaj and Hindu Mahasabha had started a Satyagraha movement for the protection of Swadharma in the Sansthan. All these developments were affecting the students.

'After M. Ali Jinnah objected to the Vande Mataram song, in October 1937, the Congress executive took note of the controversy over Vande Mataram and passed a special resolution. Although the Congress did not accept this song as the national anthem, the people of the freedom movement have given it the status of the national anthem. Nehru also wrote a letter to Jinnah. October[3]' Hindu and Muslim students from three dormitories of Osmania University were allowed to use different pulses so that they could offer prayers. Although Hindu students started saying Vande Mataram while praying, they were allowed to do so for many days. State Congress workers picked up the song after realizing that people of the party like Muslim League and Hadul Muslim were upset when they said Vande Mataram. Govindbhai Shroff staged a strike in Aurangabad to protest the execution of Bhagat Singh. Due to this anti- government act, Govindbhai Shroff was fired from the Intermediate College on November 9, 1938. As a result, the students who were going to participate in the State Congress Satyagraha became more uneasy. After being fired from the service, Govindbhai started working with more enthusiasm.

'Against this backdrop, students started chanting Vande Mataram from November 14, 1938 in the dormitory of the Intermediate College, Aurangabad.'[4] The principal of the college was Sayyed Mohayuddin. When he realized this, he came to the hostel and forbade the children to sing Vande Mataram, but if the students are not banned from singing at Osmania University in Hyderabad, then why here? Asking such unanswered questions, the students started a food satyagraha (hunger strike) from November 17 at the request of Vande Mataram. The principal tried to mediate through eminent citizens and professors of the village and took the matter to the Vice Chancellor of Osmania University and Education Minister Nawab Mehdi Nabab Jang. He assured the students that if they are allowed to sing in the university, they will be allowed to sing here as well. The principal had telephoned Mehndiar Jang on November 16 to explain the situation. Revenue Minister Crofton directed Aurangabad Collector Rai Barkat Rai to launch a food Satyagraha by the students of Aurangabad and to extend all possible help to the college principals to take care of him and the students.'[5] From Hyderabad on 17th November, Mehndi War Jang gave the following instructions to the principals by Telegraphy. 'Your telegram dated sixteenth. Any action you propose to take in the interest to your college will be strongly supported. State Government cannot allow Bandemataram to be sung in hostel or boys to remain on Hunger Strike on premises after the warning and permission stop Taluqdar being instructed to give you assistance in his power.' After the arrival of the principal of Intermediate College, Aurangabad, in Hyderabad, the Vice Chancellor Qazi Mohd. Met Hussein. An emergency meeting was held with the education minister and the singing of Vande Mataram was banned in the university premises. This meeting was held on November 18, 1938. During this period, schools and colleges had Ramadan holidays. University, College opened on 28th November 1938. A notice was issued to students of Osmania University dormitory saying that they would not be allowed to sing Vande Mataram. The university is a purely educational institution and it has been banned on the grounds that it does not pose a threat to peace and order and does not disturb the relations between the students and hurt the religious

sentiments of non-Hindus. When the university children did not listen and therefore closed their prayer halls, the students chanted Vande Mataram outside in the verandah. A written notice was given to all students on November 29, 1938, not to say Vande Mataram, to be present in class immediately. Students who went on strike despite orders were temporarily expelled, but the movement was not limited to Osmania University. Children from Secunderabad, City College in Hyderabad, Chadarghat College also went on strike. Police were called in to quell the students' agitation. 'As a result, the questions of 1200 Hindu students in the university were read at the national level. As the strike continued, the administration demanded an apology from the students for re-admission. After the apology, it was announced that the students will be allowed to appear for the examination only if they appear in the class by December 10, otherwise their names will be removed from the university attendance list. But the ambitious students disappointed the administration. The strike continued. Then on December 12 350 students from Osmania University, 70 students from City College, 310 students from Gulbarga and 120 students from Mehboob Nagar and 350 students from Aurangabad and Warangal were shortlisted and their names were removed from attendance list.'[6]

'Narendra Dutt, an organizer of the Osmania University Student Movement, visited all the districts and appealed to the students to remain committed to his cause. He toured British India. On the day of the Tripura Convention of the All India Congress held on March 11, 1945, 300 students from all over the country staged a demonstration. Narendra Dutt and Pandit Nehru addressed the students' rallies and rewarded the Vande Mataram movement. Tripura Congress convention president Subhash Chandra Bose backed the convention and encouraged the students not to back down for at least six months, saying the government would have to bow down.'[7] Swatantryaveer Savarkar encouraged the students to fight with patience. Ramchandra Rao Antu, Laxmanrao Ganu and Govindbhai Shroff were the advisors of the action committee set up by the students in Hyderabad for this fight. All of them took the initiative to facilitate further education of the students so that they would not suffer any academic loss

and raised a lot of money for admission and academic work outside their institutions. In this work, Achyutha Reddy, Narendra Dutt, D. M. Deshmukh, V. D. Deshpande, D. H. Desai, R. B. Hemadri, J. B. Upadhyay assisted. But the universities of Mumbai, Benaras and Madras refused admission to these universities for various reasons. But 'The young leader from the Hindu Mahasabha, V. D. Deshpande, successfully mediated with Nagpur University Vice-Chancellor Tukarampant Kedar, enabling students from Hyderabad to get admission in Nagpur University.'[8] Vande Mataram students were admitted in City College and Science College in Nagpur city. In the schools of Marathwada, the examinations of children were arranged in the National School of Khamgaon. 'With the help of Purushottam Patwardhan, some students from Aurangabad as well as high school students from Osmania University were admitted to Yeola and Ahmednagar respectively.'[9] However, the situation was very difficult for the students who could not afford to emigrate. They faced issues to fulfil even basic needs

Conclusion: Thus, when the State Congress withdrew the Satyagraha on the advice of Mahatma Gandhi, and the following year the university abandoned the urge for students to wear uniforms. The Nizam administration agreed to re-admit the student on the assumption that he was apologizing. However, Vande Mataram was banned in public places and students also strongly opposed the government's apology. The government also promised to improve the curriculum of the university and the demand for a separate departments in universities like Marathi, Kannada and Telugu was approved. From the Vande Mataram movement of these students, an army of full-time activists and leaders dedicated to the Hyderabad liberation struggle was formed. The Quit India Movement of 1942 in the Sansthan was mainly run by students and teachers. Also, the biased educational injustice of the Nizam was exposed at the national level and his biased educational policy came to the forefront of the world. Political awareness in the Sansthan increased and the Nizam started organizing protests through the Provincial Council.

ISSN: 0974-3065

Citation:

1. **Anant Bhalerao,** *Hyderabad Swatantrya Sangram ani Marathwada,* Published by Shrauf Govinbha, Swami Ramanand Teerth Research Centre, Aurangabad. 1987 p-154.
2. **N. Ramesh,** Editorial- volume four of *The Freedom Struggle in Hyderabad,* A.P. State Committee, 1960,p-106
3. **Fadke, Y. D.** *Visavya Shatkatil Maharashtra Volume-4,* Shri Vidya Prakashan, Pune 1993. P-234.
4. The Documentary Related to Hyderabad of Andra Pradesh-file nu. 93/47- Section-

   2. The record of Vande Mataram Movement number.103. Published by Maharashtra Gazette Department.
5. Andra Purabhilekh Karyalaya, Hyderaba. File number 93/48, Section number-2.P- 1to 4.
6. **Nilangekar Patil Shivaji,** *Rajkiy Jagrati, Sanghtan and Change,* Rucha Prakashan, Nagpur, 03 January, 2006, p-119.
7. **Charthankar, Vinayak et.el,** *Swatantra Sangram: Parbhani Jilhyache Yogdan*, Parbhani Jilha Swatantrya Sainik Samiti, 1996, p-46
8. **Wagholikar Subhashchandra,** *Swami Ramanand Teerth, Maharashtra Charitra Granthmala,* Shri Gandharv –Ved Prakashan, November, 2010. p-70
9. **Bardapurkar, J.R.** Hyderabad Mukti Sangram: Majya Athwani.

References:

1. "Governor greets people on Marathwada Mukti Sangram Din". Zeenews.india.com. Retrieved 17 September 2015.
2. "Rediff on the NeT: Marathwada to celebrate Hyderabad liberation jubilee". Rediff.com. Retrieved 25 October 2015.
3. "64th Marathwada Mukti Sangram day celebrated". Sakaaltimes.com.

Retrieved 17 September 2015.

4. "How the Nizam lost Hyderabad in 1948". The Hindu. 14 August 2012. Retrieved 25 October 2015.
5. Barbara D. Metcalf; Thomas R. Metcalf (2006). A Concise History of India (2nd ed.). Cambridge University Press. ISBN 978-0521682251.
6. Students' Britannica India. Popular Prakashan. 2000. pp. 135–. ISBN 978-0-85229-760-5.
7. "Veterans Recall Marathwada Liberation Struggle | Sep 18,2010". Outlookindia.com. Retrieved 18 September 2015.
8. "Celebrate Sept. 17 as Liberation Day: BJP". The Hindu. 22 July 2014. Retrieved 18 September 2015.
9. Kate, P. V., Marathwada Under the Nizams, 1724–1948, Delhi: Mittal Publications, 1987, p.75
10. "Vallabhbhai Patel", Wikipedia, 20 June 2020, retrieved 22 June 2020

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

भारतीय इतिहास संशोधन परिषद, नवी दिल्ली

द्वारा अनुदानित

आष्टी तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळ, संचलित

ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी

आयोजित

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना, दिल्ली संलग्नीत
इतिहास संकलन संस्था, महाराष्ट्र प्रांत
०१ ले राष्ट्रीय अधिवेशन

दि. ३ व ४ जानेवारी २०२२

॥नामूलं लिख्यते किंचित्॥

आज़ादी का अमृत महोत्सव

ASHTI TALUKA SHIKSHAN PRASARAK MANDAL'S

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, श्री./श्रीमती/प्रा./डॉ. रवी सुभाषराव सातभाई

यांनी दिनांक ०३ व ०४ जानेवारी २०२२ रोजी झालेल्या भारतीय इतिहास संशोधन परिषद नवी दिल्ली, द्वारा अनुदानित "आधुनिक भारताच्या इतिहासाचे पुनर्लेखन विशेष संदर्भ महाराष्ट्र" या अधिवेशनास उपस्थित राहुन The First Student Movement in Marathwada – Vande Mataram Movement शोध निबंध सादर केला/सक्रिय सहभाग नोंदविला.

करीता हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

डॉ. रवि सातभाई	प्रा. धनंजय जवळेकर	डॉ. राधाकृष्ण जोशी	डॉ. सोपान निंबोरे
स्थानिक सचिव	सचिव, इतिहास संकलन संस्था, महाराष्ट्र	अध्यक्ष, इतिहास संकलन संस्था, महाराष्ट्र	प्राचार्य, ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी

ISSN : 0974-3065

द्वितीय अंक

इतिहास दर्पण
ITIHAS DARPAN

विक्रमाब्ध २०७९, युगांब्ध ५१२४
जानेवारी २०२२

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना की शोध पत्रिका
आपटे भवन, केशव कुंज, झंडेवाला, नई दिल्ली - ११० ०५५

RESEARCH JOURNAL OF AKHIL BHARTIYA ITIHAS SANKALAN YOJANA
Apte Bhawan, Keshav Kunj, Jhandewala, New Delhi - 110 055

 ISSN: 0974-3065

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शोधनिबंधांचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१	यशवंतराव होळकर यांची लष्करी व्यवस्था	महेशकुमार भगवानराव चौरे	१-८
२	जनाबाई माधवराव रोकडे कार्य आणि कर्तृत्व	डॉ. सपकाळ रामेश्वर विक्रम	९-१४
३	बंगालचा नवाब सिराजउद्दौला आणि ब्रिटीश	डॉ. सचिन उत्तमराव हंचाटे सहयोगी	१५-२८
४	महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे नेतृत्व आणि स्त्रीवादी चळवळीचे योगदान	डॉ. पी. बी. सिरसट	२९-३३
५	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचे योगदान	श्री. दराडे नवनाथ एकनाथ डॉ. सविता गंगाधरराव मुंढे	३४-४०
६	महानुभाव संप्रदायाच्या भाषिक व सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास	सतिष उत्तमराव रिंढे	४१-४५
७	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांचे योगदान विशेष संदर्भ : बीड जिल्हा	प्रा. डॉ. प्रशांत साबळे	४६-५४
८	मुंबईतील ब्रिटिश कालीन कामगार क्षेत्रातील स्त्रियांची स्थिती	प्रा. दिलीप भिमराव गिन्हे	५५-६०
९	भक्ती चळवळीची सामाजिक फलश्रुति	डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	६१-६४
१०	भारतीयांचे इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र लढे एक : ऐतिहासिक अध्ययन	प्रा. डॉ. नाईक एन. डी.	६५-६९
११	रायगड जिल्ह्यातील आद्यक्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांचे कार्य	प्रा. डॉ. पाथरकर एस. व्ही.	७०-७५
१२	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी चळवळ : विशेष संदर्भ पारनेर तालुका	गवारी विश्वास रोहिदास डॉ. उत्तम अप्पासाहेब पठारे	७६-८३
१३	1857 चा स्वातंत्र्य समर आणि मराठवाडा	प्रा. डॉ. शिंदे अनंत नामदेवराव	८४-८८
१४	क्रांतिगुरू लहुजी साळवे यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान	प्रा. डॉ. ताडेराव राज भुजंगराव	८९-९७
१५	राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग	प्रा. डॉ. सखाराम मारुती वांढरे	९८-१०५
१६	लोकशाहिर अण्णा भाऊ साठे आणि	डॉ. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण	१०६-११३

 ISSN: 0974-3065

राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग

प्रा. डॉ. सखाराम मारुती वांढरे
इतिहास विभाग प्रमुख,
अॅड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय आष्टी
ता. आष्टी जि. बीड
मो. ८८३०२५१२६७

प्रास्ताविक :

इतिहासाच्या जडण-घडणीत समाजातील प्रत्येक घटकाचा वाटा असतो. प्रत्येक स्तरावरील व्यक्ती, घटना यांच्या माध्यमातून स्थल - कालसापेक्ष इतिहास घडत असतो. स्थानिक, प्रादेशिक इतिहासातून राष्ट्रीय व संस्कृतीच्या इतिहासाची वलये आकार घेतात. प्रादेशिक इतिहासांच्या वलयातूनच राष्ट्राचा एकीभूत इतिहास साकार होत असतो. म्हणूनच स्वतंत्र भारताच्या राष्ट्रीय इतिहासाला समजून घेण्यासाठी महाराष्ट्र प्रदेशाचा इतिहास समजून घेतला पाहिजे. महाराष्ट्राला इतिहासाची भक्कम प्राचीन परंपरा आहे. इतिहासाच्या विस्तीर्ण पटलावर प्राचीन इतिहासाच्या पाऊलखुणा महाराष्ट्राच्या भूमीचा इतिहास सांगतात. यापैकी इ.स.पूर्व 230 पासून सात वाहनांची 460 वर्षे टिकलेली प्रबलसत्ता दक्षिण भारताच्या सुवर्णयुगीन इतिहासाची भक्कमता सांगणारी आहे. महाराष्ट्राच्या प्रतिष्ठान(पैठण)नगरीहून जगाला गवसणी घालून सर्व प्रथम महाराष्ट्राला आंतरराष्ट्रीय पटलावर नेऊन उभी करणारी सत्ता म्हणून त्याकडे पाहिले पाहिजे. प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडात अनेक सत्ता व घराण्याची राज्य राहिली,स्थित्यंतरे झाली.' पूर्व दिव्य ज्यांचे त्यांचा रम्य भावी काल कवी विनायकांच्या मताला बळकटी देणारी भूमिका साकार झाली स्वराज्य स्थापनेमुळे. खडतर श्रम व तळपणारा स्वाभिमान या बळावर छत्रपती शिवरायांनी या महान महान राष्ट्रा (महाराष्ट्रा) ला अस्मिता दिली. पेशवाईच्या दिल्ली पर्यंतच्या सत्ता वर्चस्वाने या स्वराज्याला उज्वलरूप दिले. मध्ययुगीन विशेषता मराठा कालखंडाच्या अभ्यासाने मराठी भाषेत माणूस आपले वेगळे स्थान टिकू शकला. या कालखंडाच्या महाराष्ट्र इतिहासाचे लेखन व संशोधन अनेक विद्वानांनी केले.

1857 चा उठाव व महाराष्ट्र :

1857 च्या उठावाचा चा विस्तार उत्तर भारतात एवढा दक्षिणेत झाला नाही, तरी हैदराबाद राज्यात त्याचे बरेच दूरगामी परिणाम उमटले.16 मे 1857 रोजी नासिर

नाशिरउद्दौलाचा मृत्यू झाला. हैदराबाद संस्थानाची सत्ता पुत्राकडे गेली.इंग्रज विरोधी या संस्थानातील पहिला उठाव औरंगाबाद येथे जून 1857 मध्ये झाला.त्याचे दूरगामी परिणाम हैदराबाद राज्यभर उमटले. उत्तरे प्रमाणे दक्षिणेत उठाव व्हावेत यासाठी तात्या टोपे व नानासाहेब धडपडत होते.दक्षिणेत बंडवाले व रोहिले यांनी उठाव केले. खालसा झालेल्या फौजेतील रोहिले यात उतरले.अजंठा, बसमत,लातूर,मखतल, निर्मल भागात उठाव झाले. इंग्रजांना ते मोडण्यासाठी दोन वर्षे लढावे लागले. भोगाची नाईक या भिलाने अजंठा भागात बंद केले. वैजापूरचा प्रमुख जमीनदार गोविंद काशीराव देशपांडेने त्याला साथ दिली.भोगाजीसह 40-50 भिल्ल मारले गेले. इंग्रजांनाही बरेच नुकसान सोसावे लागले. तशातच रंगराव पागे ने सत्ता उलथून टाकण्याचा कट रचला. तो कानपूरला नानासाहेब भेटला. दक्षिणेत शिपाई, प्यादे, कुलकर्णी,पाटील,देशमुख,देशपांडे व इतरांनी उठाव करावा या संदर्भाचा जाहीरनामा ही त्याने आणला होता. नाना कडे गेलेला सेनानी पंडित वारल्यामुळे रंगराव कडे नेतृत्व आले. त्याने अनेकांशी संपर्क केला त्यात कोसलचा राजा,सफदर उद्धवला, शेख मदार,रघुनाथराव इत्यादी,अनेक मंडळी होती. महाराजा प्रताप सिंग चा सेनापती बाळासाहेब यांनी बीडला 1858 मध्ये भेट दिली होती.म्हणूनच 1859 मध्ये सातारा छत्रपती च्या वतीने बीडला उठावं झाला. 14 व्यक्तींवर खटले भरून त्यांना फाशीची शिक्षा झाली.कोल्हापूर नरगुंद भागात उठावाची थोडीफार हुल दिसते. नागपूर जवळ कामठी व टाकली येथे कंपनीच्या फौजा होत्या. त्यातील काही मुसलमान शिपायांनी 13 जून 1857 रोजी बंड पुकारले. नागपूर भोसले घराण्यातील राणी बाकाबाई चा पाठिंबा अपेक्षित होता. पण तो मिळाला नाही शेवटी चार सूत्रधार इनायत तुल्लाखान, विलायत खान, नवाब कादर खान व दीदारखान यांना फाशीची शिक्षा झाली. भंडारा व चंद्रपूर जिल्ह्यात बापूराव व व्यंकटराव या दोन जमीनदाराने गोंड व रोहिले गोळा करुन दोन वर्ष अशांतता टिकवली.

रंगो बापूजी गुप्ते सातारा गादीचे निष्ठावंत सेवक यावर उठावात उतरले. चिरंजीव सीतारामपंत ही सोबत होते. रंगो बापूंनी रामोशी, कोळी, मांग यांना गोळा करून फौज तयार केली.भोरचे सचिव चिमण आजींनी रघुनाथ यांच्याबरोबर उठाव केला पण नंतर ते मागे सरले. पंत सचिवांनी सिदकर कर या कायस्थ प्रभू ब्राह्मणकरवी रंगो बापूंना पुन्हा कंपनीत पकडून देऊन विश्वास घात केला. नानासाहेब, तात्या टोपे,झाशीची राणी, इत्यादींच्या प्रेरणेने महाराष्ट्रात असे काही पडसाद उमटलेले दिसतात.

क्रांतिकारी चळवळ महाराष्ट्र :

1857 नंतरच्या भारताच्या इतिहासातील आद्य क्रांतिकारक म्हणून वासुदेव बळवंत फडके यांचे स्थान सर्वमान्य आहे. ब्रिटिश राज्य व त्यांच्या शोषक स्वरूपाची त्यांना जाणीव झाली होती म्हणून त्यांनी शहरा शहरांतून ब्रिटिश राज्यकर्त्यां विरुद्ध भाषणे देऊन,सुशिक्षितांना कृतीशील बनवण्याचा त्यांनी प्रथम प्रयत्न केला. पश्चिम महाराष्ट्रातील रामोशी मंडळीत वसत असलेला प्रखर ब्रिटीश विरोध त्यांच्या ध्यानात आला आणि त्यांच्यातील शौर्य, निष्ठा आणि स्वातंत्र्यप्रियता यांचा उपयोग ब्रिटिश विरोधी उठावासाठी करून घेण्याचा वासुदेव बळवंतांनी निर्णय घेतला. रामोशी ना शास्त्र पुरवण्यासाठी लागणारा निधी गोळा करण्याकरिता त्यांनी बहुजन समाजाला लुबाडणाऱ्या धनिकांच्या घरी दरोडे घातले, वेगवेगळ्या जिल्ह्यातून आपले सहकार्य पाठवून तेथे सशस्त्र क्रांतीकारकांची लहान लहान गट आयोजित केले. या गटांनी आपापल्या क्षेत्रातील दळणवळणाचे मार्ग उद्ध्वस्त करायचे, संदेश वाहक तारा तोडायच्या,कारागृहाची दारे खुली करून बंदिस्ता ना मुक्त करावयाचे व त्यांना ब्रिटिश विरोधी उठावात सामील करून घ्यावयाची अशी त्यांची योजना होती. बंगालच्या अमृत बाजार पत्रिकेने त्यांच्या अटकेनंतर,नोव्हेंबर 1879 मध्ये लिहिलेल्या लेखात "देश प्रेमाने ओथंबलेला,हिमाचलासारखा उत्तुंग महापुरुष "असा त्यांचा गौरव पूर्व उल्लेख केला. 1897 साली पुण्यात प्लेगच्या साथीच्या काळातील ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे दुर्वर्तन,त्यामुळे जनतेवर होणारा अत्याचार व छळ यामुळे काही तरुणांची मने ब्रिटिश विरोधाने पेटली होती. त्यातूनच 22 जुन रोजी चाफेकर बंधूनी आयस्ट्र व रॅण्ड यांच्यावर गोळ्या झाडण्यात आल्या. चाफेकर बंधूंच्या हौतात्म्याने महाराष्ट्रच नव्हे तर सारा देश हादरला. अनेक तरुणांना त्यामुळे स्फूर्ती मिळाली. त्यात सावरकर बंधूंचा निर्देश प्रामुख्याने करावा लागेल. चाफेकर बंधूंच्या आत्मबलिदान यापासून प्रेरणा घेऊन विनायक दामोदर सावरकर यांनी 1900 साली नाशिकला मित्र मेळा नावाचे मंडळ प्रस्थापित केले. स्वातंत्र्यप्राप्तीचे उद्दिष्ट साध्य करण्यास सशस्त्र प्रतिकाराचा मार्ग अवलंबिणे निकडीचे आहे अशी त्यांची पक्की धारणा बनली होती. म्हणून अशा समविचारी तरुणांना या मंडळात एकत्र आणून त्यांना आत्म यज्ञासाठी तयार करणे हा त्यांचा उद्देश होता. 1904 साली या मंडळाचे मित्रमेळा हे नाव बदलून ते अभिनव भारत असे ठेवण्यात आले. त्यांचे बंधू गणेश दामोदर यांनी हे कार्य जोमाने पुढे चालविले. त्यांच्या प्रेरणेने महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी या संस्थेच्या शाखा स्थापन करण्यात आल्या. औंध, सातारा, कोल्हापूर यवतमाळ,अमरावती येथील गुप्त क्रांतिकारी मंडळांशी या संस्थेने संपर्क साधला. एकूणच राष्ट्रीय आंदोलनात महाराष्ट्रातील क्रांतिकारक चळवळीचे महत्त्वाचे योगदान दिसून येते.

 ISSN: 0974-3065

राष्ट्रीय आंदोलन आणि महाराष्ट्र :

राष्ट्रीय आंदोलनात लोकमान्य टिळक प्रभावी नेते बनण्यापूर्वी अनेक मावळ नेते आपला प्रभाव टिकवून होते. हे सर्व मावळ धोरणाचे पाइक होते. गोपाळ कृष्ण गोखले, न्यायमूर्ती रानडे, फिरोजशहा मेहता, वाच्छा, दादाभाई नौरोजी, न्या.तेलंग, ह्युम, बंडरबर्न, मोतीलाल घोष, बिपिन चंद्र व इतर नेत्यांनी राष्ट्रीय सभेचे राष्ट्रीय स्वरूप सांभाळले व मार्गदर्शन केले. या सर्वांहून वेगळा मार्ग टिळकांचा होता. महाराष्ट्रात न्या.रानडे म्हणजे सर्वात प्रभावी नेतृत्व जे टिळकांच्या प्रभावामुळे मागे पडत होते. महाराष्ट्रात जन्मलेले राष्ट्रीय कीर्तीचे जहालवादी नेते म्हणून लोकमान्य टिळकांचा अभिमानाने उल्लेख केला जातो. 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे व तो मी मिळवणारच' अशी घोषणा करून त्यांनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध स्वराज्यासाठी समाजाला जागे केले. महाराष्ट्रातील व देशातील जनतेला जागृत करण्यासाठी त्यांनी अनेक माध्यमे हाताळली. ती म्हणजे शिक्षण व ती राष्ट्रीय शिक्षण व वृत्तपत्रे, गणेश उत्सव, शिवजयंतीचे सार्वजनिक स्वरूप. देशाच्या स्वराज्य प्राप्तीसाठी व जनजागृती शिवाय पर्याय नाही असे त्यांना वाटत होते त्यांनी ब्रिटिश सत्तेविरुध्दचा लढा जनताभिमुख बनवला. ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध भारतीयांच्या मनात असंतोष निर्माण केल्यामुळे टिळकांना 'भारतीय असंतोषाचे जनक' म्हणून संबोधले जाते. त्यांनी आपल्या प्रभावी धोरणामुळे महाराष्ट्रातील क्रांतीकारकांना स्वातंत्र्यासाठी प्रेरणा दिली.भारतीय राष्ट्रीय सभेने मवाळ धोरण सोडून त्यांच्या जहाल धोरणाचा अंगीकार केला. म्हणूनच इ.स.सन 1905 ते 1920 हा कालखंड जहाल कालखंड या नावाने ओळखला जातो. टिळकांनी दिलेली चतु:सुत्री म्हणजे स्वराज्य- बहिष्कार- स्वदेशी- राष्ट्रीय शिक्षण. ही चतु:सूत्री जहालवाद्यांचा स्वराज्यासाठीचा खरा मंत्र होता.

महात्मा गांधीचे छोडो भारत आंदोलन व महाराष्ट्राचा सहभाग :

महाराष्ट्रातील अग्रगण्य मवाळ नेते ना. गोखल्यांना गांधीची राजकीय गुरू मानत.त्यांच्या 'हिंद सेवक समाजात' सामील होण्याची गांधीजींची इच्छा होती. गोखले मुंबईस गांधीजींना भेटले व चर्चा झाली.एक वर्षे फिरून भारत पाहून परिस्थितीचा अभ्यास करून लढा व तंत्र ठरवा हा त्यांनी गांधीजींना सल्ला दिला. टिळकांनी गांधीजींचा दक्षिण आफ्रिकेतील लढ्याविषयी गौरवोद्गार काढले. महाराष्ट्रीय नेतृत्व व भूमीच्या राजकीय विचारांशी गांधींचा संपर्क जडला.

सात आठ ऑगस्ट रोजी मुंबईच्या बैठकीत म्हणजे कॉंग्रेस कमिटीच्या बैठकीत 'चलेजाव' आंदोलनाचा ठराव झाला. शांतताव अहिंसात्मक मार्गाने सर्वांनी सहभाग

घ्यावा.नेत्यांच्या आदेशाची व मार्गदर्शनाची वाट पाहू नये.बॅ. जिनांनी हवा तसा अर्थ करून मुस्लिम लीगला अलिप्त ठेवले. नऊ ऑगस्ट रोजी काँग्रेसच्या वरिष्ठ राष्ट्रीय नेत्यांना अटक झाली. महात्मा गांधी, महादेव देसाई, मीराबेन यांना पुण्यात आगाखान महालात ठेवण्यात आले. देशभर 'चले जाओ' 'छोडो भारत' 'करेंगे या मरेंगे' च्या घोषणा सुरू झाल्या.काही नेत्यांना अहमदनगर येथील तुरुंगात ठेवले. तीन महिने हा स्वयंस्फूर्त नेता विरहित लढा दडपणे शक्य झाले नव्हते. हरताळ,निषेध, सभा,निदर्शने, दळणवळण, संदेशवहन तोडणे, रेल्वे मार्ग उखडणे, दुकाने लुटणे, हल्ले चढविणे, सरकारी इमारती जाळणे, पोलिस अधिकाऱ्यांना ठार करणे, गरिबांना मदत देणे,इत्यादी कार्यक्रम चालले. राममनोहर लोहिया, अरुणा असफअली,जयप्रकाश नारायण, अच्युतराव पटवर्धन, इत्यादी तरुण नेते भूमिगत होऊन कार्य करीत राहिले. मिदनापूर (बंगाल)उत्तर प्रदेश आणि महाराष्ट्रातील सातारा येथे प्रतिसरकारे स्थापन झाली.

महाराष्ट्रात अण्णासाहेब सहस्त्रबुद्धे भूमिगत होऊन गांधीच्या आंदोलनात उतरले. मराठवाडा, मध्यप्रांत व वऱ्हाड, पश्चिम महाराष्ट्र व इतर भागात व्यापक स्वरूपात चळवळ पसरली. गुप्तपणे सुरुंग लावून पूल उडवणे, तारा तोडणे,रेल्वे प्लेट्स काढणे,खजिने लुटणे, बंदुका मिळविणे, सुरुगे बनवणाऱ्याची प्रति सरकारे इत्यादी कार्यक्रम राबविले. बाळासाहेब खेर,मोरारजी देसाई, काकासाहेब गाडगीळ,गुलझारीलाल नंदा,गोविंद धर्माजी उर्फ अण्णासाहेब वर्तक, इत्यादी नेते प्रभावी ठरले. मुंबईत जिल्हानिहाय बैठका झाल्या. गंगाधर गाडगीळांनी भूमिगत कार्य करा असे पुंडलिक कातगडे यांना सांगितले. त्या कामात अच्युतराव उतरले. महाराष्ट्र-कर्नाटक भूमिगत चळवळी सुरू झाल्या. देवू गणपत या 21 वर्षीय तरुणाने भायखळा येथे 'चलेजाव' व 'करेंगे या मरेंगे' नारे लावून पोलिसाकडून हौतात्म्य पत्करले -- पुण्यात देव, जेथे गाडगीळ यांनी सरकारी धरपकडीचा निषेध केला. नारायण दाभाडे यांचे बलिदान झाले. छोडो भारत नारे दुमदुमू लागले 9 ते 12 ऑगस्ट रोजी मुंबई, पुणे, अहमदाबाद शहरी उग्र स्वरूपाची आंदोलने झाली.

खानदेशात कर्मभूमी म्हणून त्यांनी उचल खाल्ली. पण पुण्यात येऊन त्यांनी भूमिगत होऊन आंदोलन केले. उत्तमराव व लिलाबाई पाटील यांना सहभागामुळे एक वर्ष धुळ्याच्या कैदेत ठेवण्यात आले.नंदुरबारची सात हुतात्मे, महाडचा मोर्चा,व गोळीबार, सिद्धगड चे हुतात्मे,कोतवाल व हिराजी पाटील, अण्णासाहेब सहस्त्रबुद्धे, नानासाहेब गोरे यांचा सहभाग व बापूसाहेब साळवी,लिमये महाराज,सेनापती बापट यांचे बॉम्ब निर्मिती व वापराचे प्रयत्न नाशिक, नगर, संगमनेर, अकोले कडील प्रयत्न, पंढरपूर करमाळ्यातील चलेजाव आंदोलन आठवणीत

राहतील.रत्नागिरी चा खजिना लुटला गेला.खानदेशातील चिमठाणे चा खजिना लुटला. जेजुरीच्या खंडेराया चे दागिने लुटले. नागपूर शहरात व जिल्ह्यात 1088 लोकांना अटक झाली व 64 जणांना हौतात्म्य आले.

महाराष्ट्रातील संस्थानातील आंदोलन :

देशातील व महाराष्ट्रातील संस्थांचा अभ्यास करताना ब्रिटिश सत्तेचे 1857 पूर्वी स्वराज्यस्थापनेचे धोरण व संस्थाने या या ना त्या प्रकारे साम्राज्यात विलीन करणारे डलहौसी चे धोरण अस्वस्थता वाढविणारे ठरून 1857 च्या लढ्यात संस्थानिकांचा सहभाग झालेला दिसतो.महाराष्ट्रातील कोल्हापूर,औध,भोर, जमखंडी, जंजिरा, जत, कुरूंदवाड, मिरज, मिरजमळा, मुधोळ,फलटण, रामदुर्ग,सांगली,सावंतवाडी,सावनूर वाडी,जहागीर या संस्थांनात थोड्याफार स्वरूपात भिन्नता असली तरी सलगता व जवळीक यामुळे आंदोलनाची सारखी वाटणारी भूमिका राहिली. 1921 ला स्थापन झालेल्या दक्षिण संस्थान प्रजा परिषदेने एकत्रच लढ्याचे स्वरूप साकार करण्यावर भर दिला. यात दोन महत्त्वाचे ठराव पास झाले.

१) प्रजा प्रतिनिधी संस्था स्थापना कायदे करण्याचा संस्थेला अधिकार देणे,अंदाजपत्रकास प्रतिनिधींची मान्यता घेणे.

२) मोठ्या पगाराचे अधिकारी ठेवून संस्थांनी भरपूर असलेले अधिकाराचा वापर करावा. स्वतंत्र बाणा असलेले अधिकारी नेमावेत.

प्रतिनिधींचा कारभार व लोकशाही बोलण्याच्या ध्येयाने प्रेरित या परिषदेने पुणे, मुंबई,बेळगाव, सांगली, जामखंडी,कुपवाड, येथे सात अधिवेशन घेतली. प्रभावी नेते अध्यक्ष व मार्गदर्शक बनले. शं. भा. बापट, वा. रा. गुप्ते, ग. भ. साजे, बॅ. जयकर, बी. सी. कामत, प्रा. ग. रा. अभ्यंकर, बापूराव गोखले, श्री. ग. वजे, अण्णासाहेब लठ्ठे, नरिमन व सरदार पटेल असे मार्गदर्शन लाभले. यापैकी तीन कॉंग्रेसचे,दोन लोकशाही पक्षांचे व चार प्रागतिक आणि दोन अपक्षांचे होते. संस्थानी आंदोलन अशाप्रकारे बहुमुखी नेतृत्वामुळे वाढले. 1921 पासून हे कार्य पुढे विस्तारत राहिले.

सारांश : समाजातील प्रत्येक घटकाचा इतिहासाच्या जडणघडणीत मोठा असतो.त्याच प्रमाणे ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध आंदोलनात मराठी त्याचप्रमाणे बिगर मराठी लोकांचे मोठे योगदान आहे ब्रिटिश राजवटीत विविध उठाव करण्यात आले. भारतातील इतर प्रांतातील उठाव प्रमाणेच महाराष्ट्रातही इंग्रजांच्या म्हणजे रामोशी यांचे उठाव, भिल्लांचे उठाव,कोळ्यांचे उठाव, गोंड आदिवासींचा उठाव,मराठवाड्यातील उठाव झाले. महाराष्ट्राचे अग्रगण्य नेते लोकमान्य

टिळकांनी देशातील गंभीर परिस्थिती,सरकारचे दडपशाही व चुकीचे धोरण,क्रांतिकारकांच्या चळवळी, इत्यादीचा विचार करून 'जहाल राष्ट्रवाद' जोपासला. टिळकांना साथ देणारे राष्ट्रीय नेते लाला लजपतराय, बिपिनचंद्र पॉल व श्री अरविंद घोष होते. टिळकांनी आधी स्वराज्य मिळवावे,'स्वराज्य माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे व तो मी मिळवणारच' अशी खंबीर भूमिका घेऊन सिंहगर्जना केली. सुधारणा व सामाजिक बदल नंतर करूया अगोदर राजकीय स्वातंत्र्य व अधिकार मिळू या अशी घोषणा करून त्यांनी राष्ट्र जागरण केले. राष्ट्रीय सेना नेते लोकमान्य ठरले आहेत त्यांनी अनेकदा कारावास भोगला कैदेत राहून गीतारहस्य आर्क्टिक होम ऑफ दविदास व ओरायन सारखे ग्रंथ लिहिले क्रांतिकारकांना मार्गदर्शन दिले राष्ट्रीय काँग्रेसची सूत्रे एकवटली व हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचा पुरस्कार केला प्रखर राष्ट्रवाद आला अध्यात्मिक राष्ट्रवादाचे श्री अरविंद असे विचार प्रभावी करणारे ठरले होमरूल आंदोलन घडवून आपल्या देशाचे शासन आपण करावे ब्रिटिशांनी देश सोडून जावे व शेवटी संपूर्ण स्वातंत्र्य उजाडेल अशा विचारांनी पहिले महायुद्ध चालू असताना टिळकांनी होमरूल आंदोलन उभे केले.

सतत जागृती व राष्ट्रीय वृत्ती जोपासण्यासाठी अखंड लेखन करण्यास्तव 'केसरी 'व 'मराठा'तून लेखन केले. हक्क मागून मिळत नसतात, त्यासाठी प्रखर लढा दिला पाहिजे हा संघर्षच त्यांनी जीवनभर केला म्हणून राष्ट्रीय आंदोलनांच्या इतिहासात 'टिळक युग' साकार झाले. त्यांना भारतीय असंतोषाचे जनक व सर्वश्रेष्ठ शक्ती उभी करणारा नेता म्हणून कीर्ती लाभली. या काळात महाराष्ट्राचा पुढाकार टिळकांच्या कृतीतून साकार झाला. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आंदोलनाचे नेतृत्व टिळकानंतर महात्मा गांधींकडे गेले. 1921 ते 1947 या काळावर त्यांच्या नेतृत्वाची व कर्तृत्वाची छाप पडली. त्यांच्या संमोही नेतृत्वामुळे, नव्या तंत्रामुळे जनता आकृष्ट होऊन हे युग 'गांधी युग 'म्हणजे सत्य,अहिंसा, असहकार,कायदेभंग वैयक्तिक सत्याग्रह व छोडो भारत यासारखे आंदोलनांनी देशाला एका सूत्रात बांधले. या लढ्यात महाराष्ट्राच्या मध्य प्रांत - वऱ्हाड अंतर्गत असलेल्या भूमीने लढा दिला. खानदेश,मराठवाडा (निजामी संस्थान)व उर्वरित पश्चिम महाराष्ट्र इत्यादी भागातूनही राष्ट्रीय लढ्याला बळ देणारे नेते उभे झाले. महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेसनेही लढा दिला. भारतातील इतर भागाप्रमाणे महाराष्ट्रातील लोकांनी हौतात्म्य पत्करले. मुंबई, वर्धा,पुणे,नागपूर व इतर प्रमुख ठिकाणी गांधीजी स्वतः अनेक वेळा गेले.राहिले व तेथून या लढ्याचा सूत्रपात केला.क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी प्रतिसरकार स्थापन केले . पूर्वीपेक्षा या काळात महाराष्ट्राने व्यापक व सक्रिय होऊन वाटा उचलला.

ब्रिटिश सत्ता संस्थानांना आपल्या वर्चस्ववात ठेवण्याचा प्रयत्न करीत होती तर दुसरीकडे संस्थानी प्रजेत जागृती निर्माण होऊन स्वातंत्र्य आंदोलने होऊ लागली होती.दक्षिणी

 ISSN: 0974-3065

संस्थान हितवर्धक सभा ही कालानुरूप,प्रजेचे हित लक्षात घेऊन संस्थानाचा कारभार कसा असावा हे ठरविण्यासाठी स्थापन करण्यात आले. भारतीय राष्ट्रीय सभेने प्रजेचे हित पाहून संस्थानिकांनी जबाबदार शासनपद्धती स्वीकारावी असे मत व्यक्त केले. मात्र त्यानंतर झालेल्या अधिवेशनात संस्थानांना स्वयं निर्णयानुसार पूर्ण स्वातंत्र्य असावे असे मत मांडले.1928 नेहरू रिपोर्ट संस्थानांना मोठ्या दर्जा देण्याची भूमिका घेतली. राष्ट्रीय काँग्रेसने भारताचे स्वातंत्र्य आणण्याच्या दृष्टीने निधर्मी संघशक्ती व संस्थानिकांतील प्रजेची शक्ती एकवटायचे धोरण स्वीकारले. महाराष्ट्रातील प्रामुख्याने दक्षिणी संस्थानांनी आंदोलनाची भूमिका घेतली. मिरज, जमखंडी, सांगली,कोल्हापूर,भोर आदी संस्थानात आंदोलने झाली. रामदुर्ग संस्थानात सामान्य नागरिक, शेतकरी हे संस्थानातील राज्यकर्त्यांमुळे दुःखी होते.म्हणून रामदुर्ग संस्थानातील आंदोलन काहीशी उग्र होते.हैदराबाद येथे आंदोलन झाले.निजामाने भारतीय संघराज्यात विलीन होने नाकारल्यामुळे सरदार वल्लभाई पटेल यांनी 'पोलीस ॲक्शन' जाहीर केली. निजामी फौजांवर भारतीय सैन्याने विजय मिळवला. निजाम शरण आला. एकूणच राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग महत्त्वाचा ठरतो.

संदर्भ :

1) पाध्ये, प्रभाकर व टिकेकर श्री.रा.(संपा) 'आजकालचा महाराष्ट्र 'मुंबई,1937
2) फडके य.दि.'विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, राजकीय इतिहास, खंड पाचवा, के' सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, द्वितीय आवृत्ती,1 मे 2008
3) प्राचार्य कदम य.ना., समग्र भारताचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पाचवी आवृत्ती, नोव्हेंबर- 2013
4) डॉ.आचार्य धनंजय ,'आधुनिक भारत' श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, दुसरी आवृत्ती,एप्रिल - 2011
5) डॉ.वैद्य सुमन,डॉ.कोठेकर शांता, 'आधुनिक भारताचा इतिहास ', श्री साईनाथ प्रकाशन,नागपूर,सहावी आवृत्ती,9 डिसेंबर 2011
6) नागोरी एस. एल., नागरी कांता, भारत का राष्ट्रीय आंदोलन तथा संविधानिक विकास, आर बी एस ए पब्लिशर्स, जयपुर, प्रथम संस्करण - 2006

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

ICHR

॥नामूलं लिख्यते किंचित्॥

भारतीय इतिहास संशोधन परिषद, नवी दिल्ली
द्वारा अनुदानित
आष्टी तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळ, संचलित

ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी

आयोजित

अखिल भारतीय इतिहास संकलन योजना, दिल्ली संलग्नीत इतिहास संकलन संस्था, महाराष्ट्र प्रांत

०१ ले राष्ट्रीय अधिवेशन

दि. ३ व ४ जानेवारी २०२२

आज़ादी का अमृत महोत्सव

ASHTI TALUKA SHIKSHAN PRASARAK MANDAL'S
R. No. F.158
Estd. 1972
॥ विद्या विनयेन शोभते ॥

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, श्री./श्रीमती/प्रा./डॉ. सखाराम मारुती वांढरे

यांनी दिनांक ०३ व ०४ जानेवारी २०२२ रोजी झालेल्या भारतीय इतिहास संशोधन परिषद नवी दिल्ली, द्वारा अनुदानित "आधुनिक भारताच्या इतिहासाचे पुनर्लेखन विशेष संदर्भ महाराष्ट्र" या अधिवेशनास उपस्थित राहुन राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग शोध निबंध सादर केला/सक्रिय सहभाग नोंदविला.

करीता हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

डॉ. रवि सातभाई	प्रा. धनंजय जंवळेकर	डॉ. राधाकृष्ण जोशी	डॉ. सोपान निंबोरे
स्थानिक सचिव	सचिव, इतिहास संकलन संस्था, महाराष्ट्र	अध्यक्ष, इतिहास संकलन संस्था, महाराष्ट्र	प्राचार्य, ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी

sachin 8600268159

Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2022

ISSUE No- (CCCXLIII) 343

INDIAN WOMEN: PRESENT, PAST AND FUTURE

Prof. Virag S. Gawande
Chief Editor
Director
A.S.R.&,D. T.I.,Amravati.

Dr. D.V. Meshram,
Chief organizer:
I/C Principal

Dr. B.V. Kendre,
IQAC Coordinator
& Head Dept. of Chemistry

Dr. Babasaheb Shep
Editors
Head of History Department

Dr. Ramesh Rathod,
Editors
Head, Department of Sociology

Dr. V. B. Gaikwad
Editors
Department of Zoology

Vaidyanath College of Arts,Science & Commerce, Parli-Vaijnath

This Journal is indexed in :

- **Scientific Journal Impact Factor (SJIF)**
- **Cosmos Impact Factor (CIF)**
- **International Impact Factor Services (IIFS)**

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com* Aadhar Publications

21	तोच चंद्रमा नभातील'— कवयित्री—गीतकार—शांताबाई शेळके प्रा. डॉ.मधुकर गणेश मोकाशी	85
22	महिला आरोग्य प्रबोधन ही काळाची गरज डॉ. गितांजली मोटे	90
23	भारतातील कौटुंबीक हिंसाचार प्रा. डॉ.बाळासाहेब विश्वनाथ मुंडे	93
24	भटक्या—विमुक्त जमातीतील महिलांचे सशक्तीकरण डॉ. हनुमान मुसळे	96
25	दलित स्त्री आत्मकथन 'आयदान' – एक आढावा प्रा. उगम उमेश परब	100
26	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे योगदान प्रा. बी.आय. परदेशी	103
27	आधुनिक भारतातील सुशिक्षित स्त्रियांची विवाह विषयक मूल्ये : एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण डॉ. अमोल अशोककुमार पाटील	106
28	महाराष्ट्राच्या राजकारणातील स्त्रिया --- एक अभ्यास प्रा. डॉ. व्ही एल फड	110
29	भारतीय स्वातंत्र चळवळीत महाराष्ट्रांतील महिलांचे योगदान डॉ . राजाराम रा पिंपळपल्ले	117
30	स्त्रीवाद : स्त्रीवाद इतिहास लेखनः एक शोध व चिंतन फकीरा भगवान राजगुरू	121
31	मराठी रंगभूमीव स्त्रीवादी नाटके : वर्गीकरण आणि विश्लेषण प्रा. डॉ. बी.पी.रुद्देवाड	126
32	१८५७ च्या स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान डॉ. शिला सखाराम सहाने	129
33	भारतीय महिलांचे सबलीकरण प्रा. शहाणे रंजना प्रल्हादराव	133
34	नोकरी करणाऱ्या महिलांचे प्रश्न : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन. प्रा. डॉ. सिद्धेश्वर शेटकर	136
35	आर्थिक विकासातून महिला सबलीकरण : विशेष संदर्भ कमलताई परदेसी प्रा.डॉ.शेटोड एस.एन.	139
36	हैद्राबाद स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचे योगदान डॉ. एस.एम. वांढरे	142
37	विसाव्या शतकातील स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांची भूमिका डॉ.मुकुंद देवर्षी	147
38	लैंगिक न्याय आणि कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता डॉ. जयसिंग सिंगल /डॉ. बी.बी. सुरजबन्सी	156
39	भारतीय समाजव्यवस्था आणि स्त्री वर्गाचे स्थान डॉ रावसाहेब भीमराव नेरकर	161
40	कोळी मल्हार जमातीतील बिंबे फोडणाऱ्या महिलांचा सामाजिक व आर्थिक स्थिती डॉ. जयसिंग सिंगल /डॉ. गजानन सोनुने	163
41	लोकगीतातून व्यक्त होणारे स्त्रीजीवन डॉ. संगीता मोरे	167
42	स्वातंत्र्य आंदोलनातील सोलापूर जिल्ह्यातील स्त्रियांचे योगदान डॉ. जितेंद्र यशवंत वडशिंगकर	171

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.575,Issue NO, 343(CCCXLIII)
ISSN : 2278-9308
March, 2022

हैद्राबाद स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचे योगदान

डॉ. एस.एम. वांढरे
इतिहास विभाग प्रमुख,ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय आष्टी जि.बीड

प्रस्ताविक :

15 ऑगस्ट 1947 रोजी देशाला स्वातंत्र्य मिळाले असले तरी संस्थानिकांच्या अखत्यारातील भूभाग अजुनही त्यांच्या पारतंत्र्यातच होता. सुमारे सहाशे छोट्या-मोठ्या संस्थानांचा प्रदेश इंग्रजांच्या कूटनीती मुळे भारतीय संघराज्यात विलीन झालेला नव्हता. हैदराबाद संस्थान हे त्यापैकीच एक होते. हैदराबाद मुक्तिसंग्राम हा अनियंत्रित राजसत्ता आणि लोकशाही यांच्यातील एक तीव्र संघर्ष होता.

हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील क्रांतिकारकांनी लढविल्या गेलेल्या सशस्त्र लढ्याच्या इतिहासातील महिलांचा सहभाग म्हणजे देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील सुवर्ण पानच होय. मराठवाड्यातील कर्तबगार स्त्रियांनी परिषदा, सभा-संमेलने, संघटना स्थापन करणे, स्त्री शिक्षणाचच्या प्रसार प्रचाराचे कार्य हाती घेणे, स्त्री सुधारणा चळवळी चालवणे याबरोबरच स्वातंत्र्य सैनिकांना गुप्तपणे वृत्तपत्रे, पत्रके, बातम्या तथा शशास्त्र पुरविणे,

स्त्रियांनी ग्रंथालय चालविणे,राजकीय प्रचारातील पत्रके वाटणे ,गणपती मेळयात भाग घेणे,सांस्कृतिक कार्यक्रमात सहभाग घेणे, चळवळीतील कार्यकर्त्यांना अन्न पुरविणे,चळवळीतील कार्यकर्त्यांची गृहिणी म्हणून घर सांभाळणे इत्यादी कामे केलेली दिसून येतात. इ. स.1938 ते 1949 या दुसऱ्या कालखंडात ज्या महिलांनी सहभाग नोंदवला त्यात आशाताई वाघमारे, सुशीलाताई दिवान, पानकुंवर कोटेजा, सुलोचनाबाई बोधनकर, कावेरीबाई,गोदावरीबाई,लताबाई,उषा पांगुरीबाई,गिताबाई चारठाणकर, प्रतिभाताई वैशंपायन,दगडाबाई शेळके,तारा परांजपे, करुणाबाई चौधरी,शकुंतला साले इत्यादी महिलांचा सहभाग होता. जमेल त्या पद्धतीने काम करणे वेळ आल्यास राजा का रझाकाराशी झुंज देणे अशी
कामे स्वामीजींच्या मार्गदर्शनाखाली महिलांनी केलेली आहेत. मुक्तिसंग्रामात पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून त्याही लढत होत्या.

हैदराबाद मुक्तिसंग्राम :

हैदराबादचा मुक्तिसंग्राम 7 आगस्ट 1947 रोजी सुरू झाला.त्यात मराठवाडा अग्रभागी होता.महिलांच्या संघटना उभारल्या गेल्या.महिलांमध्ये दगडाबाई देवराव पाटील उर्फ वीर महिला दगडाबाई यांची कामगिरी विशेष उल्लेखनीय ठरली. मराठवाड्यात सामाजिक परिस्थितीचा एवढा जबरदस्त पगडा तेथील सामान्य स्त्री वर्गावर होता की तो झुगारून स्वातंत्र्यलढ्यात उतरणे शक्य झाले नाही. अशा परिस्थितीत काही मोजक्या स्त्रियांनी योगदान केले ते मोलाचे ठरले.त्यांनी आपले बलिदान केले. भूमिगतांना मदत केली आणि तुरुंगवासही भोगला. मिरवणुकी, मोर्चे,निदर्शने,सभा इत्यादी विधायक कार्यात त्यांचा मोठा सहभाग होता. स्त्रियांचा स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान बरोबरच हैदराबाद मुक्ती संग्रामात त्यांचा सहभाग होता. रझाकार संघटना : हैदराबाद संस्थानात निरंकुश निजामशाही अस्तित्वात असताना 1947 रोजी भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळाले.परंतु स्वतंत्र भारतात हैदराबाद संस्थान विलीन होणार नाही, असा आग्रह धरला.त्याला मराठवाड्यातील जनतेने प्रखर विरोध दर्शविला. मराठवाड्यातील प्रत्येक जिल्ह्यात विरोधक केंद्रे अस्तित्वात आली.त्याच वेळी निजामशाही ला वाचविण्यासाठी व हैद्राबाद संस्थान स्वतंत्र ठेवण्यासाठी निजामधार्जिण्या काही संघटना उभारल्या गेल्या होत्या.त्यात रझाकार संघटना ही अत्यंत जुलमी व मजबूत संघटना होती. कासिम रजवी या संघटनेचा संस्थापक होता. त्याने रजाकार संघटनेच्या बळावर संस्थानाचा कारभार आपल्या हाती घेतला. निजामाच्या राज्यकारभारात त्याचे वजन वाढत जाऊन तो

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 343(CCCXLIII)
ISSN : 2278-9308 March, 2022

उन्मत बनला. रझाकारांकरवी हिंदू पुरुष, स्त्रिया, वृद्ध, बालके यावर मोठ्या प्रमाणावर अन्याय अत्याचार होऊ लागले. लुटालूट करणे जाळपोळ करणे व स्त्रियांवर बलात्कार करणे इत्यादी अत्याचार होत होते.यातूनच मराठवाड्यातील स्त्रियांनी आपापल्या परीने प्रतिकार केला. काही स्त्रियांनी संघर्ष करून स्वतःचे बलिदान केले.

हैद्राबाद स्वातंत्र्यसंग्रामात महिलांचे योगदान :

1) ताराबाई परांजपे :

सोलापूर येथील आपटे कुटुंबात सन 1930 मध्ये ताराबाई चा जन्म झाला. पुढे ते कुटुंब हैदराबाद संस्थानात स्थलांतरित झाले. घरची अत्यंत गरिबीची स्थिती होती. ताराबाईच्या मनावर स्वामी रामानंद तीर्थ,अच्युत भाई देशपांडे,गोविंदभाई श्रॉफ यांच्या विचारांचा प्रभाव पडला आणि ताराबाईच्या कार्यालय दिशा मिळाली.त्यांनी गटसभा घेऊन निजाम विरोधी प्रचार करणे, निधी गोळा करणे आणि दिलेल्या मजकुराची पत्रके काढणे आणि वाटणे अशी कामे केली.धाडसी प्रसंगाला ही त्या सामोऱ्या गेल्या. एकदा सायकलोस्टाइल मशीन वैशंपायन यांच्या घरी होते.घरावर दोन पोलीस पहारा करीत होते.प्रसंगाची कुणकुण लागताच ताराबाईंनी खास तेलंगणा तले दागिने अंगावर घातले. गुडघ्यापर्यंत साडी, बुचडा असा पोषाख करून त्यात तेलुगु भाषक मोलकरीण बनल्या.भांडी धायचे निमित्त करून मशीन साडीत गुंडाळून त्याच्याभोवती चार-दोन इतर भांडी ठेवून त्या मशीनसह पोलिसांसमोरून करून पसार झाल्या. हैदराबाद रेडिओ टेशन उडवून देण्याचा विचार त्यांनी भूमिगत असताना केला.पोलिसांचा ससेमिरा चुकविण्यासाठी मुंबईला गेल्या.याच काळात मुंबईहुन मनमाडला शस्त्रे पोहोचविण्याचे काम त्यांच्याकडे आले असता वेषांतर करून, ट्रंकेत बंदुका लपवून ठेवल्या. प्रसंगी ट्रंक सोडून पसार होण्याच्या सूचना देण्यात आल्या होत्या. स्वातंत्र्यलढ्यात स्त्रीत्वामुळे काही संभाव्य धोके असतानाही त्यांनी जीव धोक्यात घालून काम केले. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर त्यांनी समाजकार्याला वाहून घेतले.

2) आशाताई वाघमारे :

हैदराबाद मुक्ती संग्रामातील एक जबरदस्त महिला व्यक्तिमत्व म्हणून त्यांना ओळखले जाते. नाशिक जिल्ह्यातील रहिवासी पांडुरंग कुलकर्णी यांची कन्या आशाताई यांचा जन्म 1915 मध्ये झाला. वयाच्या अकराव्या वर्षी विवाह आणि तेराव्या वर्षी वैधव्य आल्याने त्या हिंगण्याच्या कर्वेच्या शिक्षण संस्थेत शिकल्या. नोकरी निमित्ताने औरंगाबादला आल्या आणि कायमच्याच मराठवाड्याच्या झाल्या. शेजारी रहात असलेल्या हैदराबाद मुक्ती संग्रामात उतरलेल्या आनंदराव वाघमारे या तरुणाशी ओळख होऊन पुढे नानासाहेब गोरे, सेनापती बापट यांच्या उपस्थितीत यांचा विवाह झाला. मेहबूब नगरच्या कारागृहात आपल्या पतीच्या पायात बेड्या ठोकून कैद्याचे कपडे दिल्याचे पाहून आशाताईंनी रयत, निजाम, विजय यासारख्या वृत्तपत्रातून अन्यायाला वाचा फोडली. 1942 चले जाव चळवळ याचे पडसाद निजामी राज्यातही उमटले. त्यावेळी कार्यकर्त्यांनी तुरुंग भरतीचा कार्यक्रम हाती घेतला. तुरुंगात गेलेल्या कार्यकर्त्यांच्या घरा- संसारांना सांभाळण्याची आणि चालवण्याची जबाबदारी आशाताई आणि इतर कार्यकर्त्यांनी पार पाडली. स्वातंत्र्यसंग्रामात आशाताई शस्त्रास्त्रांची ने आण करीत. त्यांनी अनेक स्वयंसेवक तयार केले होते. वेष पालटून निरोप चिठ्ठ्या पोहोचवणे, जोखमीच्या सामानाची ने-आण करणे या कामात मुले तयार झाली होती. आशाताईच्या घरावर निजामी सरकारची कडक नजर होती. झडतीसाठी पोलीस केव्हाही घरी येत. त्याला त्या खंबीरपणे तोंड देत. चळवळीत सक्रिय भाग घेतल्याबद्दल त्यांना तुरुंगवासही पत्करावा लागला. तेथेही त्यांनी कैद्याना साक्षरतेचे वर्ग सुरू केले होते. हैदराबाद स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आशाताईंनी समाजकार्याला वाहून घेतले.

3) गीताबाई चारठाणकर :

मराठवाड्यात 1923 आली गीता बाईचा जन्म झाला.वयाच्या बाराव्या वर्षी विनायकराव चारठाणकर यांच्याशी विवाह झाला. विनायकराव वकिलीची परीक्षा उत्तीर्ण होऊनही वकील न होता 1938 मध्ये सत्याग्रहात सहभागी झाले त्यांच्या बरोबर गिताबाई सहभाग होता. हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात आपले सर्वस्व झोकून कार्य करणारे म्हणून या जोडप्यांकडे पाहिले जाते. कार्यकर्त्यांच्या घरावर रझाकार नेहमीच हल्ले करीत.घातपात व्यक्ती म्हणून विनायकरावांवर पकड वॉरंट सुटले. विनायकराव भूमिगत होते त्या वेळी गीताबाईंना सोहळ्या बाईचा वेश करून पांढरी साडी नेसून देवदर्शनाला जातात असे पूजा पात्र घेऊन पाठवले, आणि विनायकराव लढ्यात सामील

झाले.पोलिस कारवाई होऊन निजामशाही संपुष्टात आल्यानंतर दीनदुबळया, गोरगरीब समाजातील स्त्रियांच्या विकासासाठी त्यांनी स्वतःला वाहून घेतले. प्रौढ महिला शिक्षण संस्था स्थापन केल्या. परित्यक्त्या,विधवा स्त्रियांसाठी शिक्षण वर्ग चालविले.

4) दगडाबाई शेळके :

बालपणापासून निर्भिड असलेल्या दगडाबाई शेतातल्या कामात निपुण होत्या. वयाच्या तेराव्या वर्षी त्यांचा विवाह जालन्यातीलच देवराम शेळके या शेतकरी तरुणाची झाला.पण त्या संसारात फारसे रमल्या नाहीत.त्यांनी लहानपणी सर्व बालगोपाळ मंडळी बरोबर गावातील हरिभाऊकडून छत्रपती शिवाजी महाराज,राणी लक्ष्मीबाई च्या पराक्रमाच्या गोष्टी ऐकल्या होत्या.त्या प्रभावामुळे देशासाठी लढावे आणि जुलमी राजवट हाणून पाडावी असे त्यांना वाटे.निजामाचे राज्य उलथून पाडण्यासाठी मराठवाड्यातील जनता सज्ज झाली होती. रामानंद तीर्थ यांनी लढा सुरू केला होता. त्यात गोविंद भाई श्राफ,बाबासाहेब परांजपे, आनंदराव वाघमारे,लक्ष्मीनारायण लाला, इत्यादी पुढाऱ्यांची भाषणे होत होती. शस्त्रे जमा होत होती.यावेळी दगडाबाई यांच्यासारख्या एका खेड्यातील अशिक्षित स्त्री ने स्वातंत्र्यसंग्रामात उडी घेऊन चमत्कार केला. सशस्त्र संग्रामाची पूर्वतयारी म्हणून दगडाबाई विविध शस्त्रे चालविण्यास शिकल्या.लढा जेंव्हा सशस्त्र झाला तेव्हा त्या तलवार घेऊन हिंडत असत. सशस्त्र लढ्यात जीव धोक्यात घालून त्यांनी कामे केली.

या लढ्यात दगडाबाई झाशीच्या राणीसारखी भासायची.... पॅन्ट शर्ट घालून आपल्या अपंग मुलाला पाठीशी बांधून एका हातात बंदूक, दुसऱ्या हातात घोड्याचा लगाम धरून सहकारी स्वातंत्र्य सैनिकांना या दगडाबाई रसद पुरवायच्या. दगडाबाई ने वंदूक,हातगोळे चालविण्याचे प्रशिक्षण घेतले. निजाम सैनिकांनी त्यांना शस्त्रासह रंगेहात पकडले त्यामुळे त्यांना तुरुंगवास देखील भोगावा लागला होता. निजामी राजवट संपायची या ध्यासाने दगडाबाई त्यांनी मुक्तिसंग्रामात उडी घेतली.रेल्वेचे रूळ उखडणे,पोलिस चौक्या आणि शासकीय दप्तरी जाळणे, रझाकारांच्या छावणीवर हातबॉम्ब टाकणे अशा प्रकारची कठीण कामे त्यांनी केली.दगडाबाई स्वयंसेवक दलात दाखल होताना टोपी, बूट,पैट, कोट घालून परेडला जात असत. जंगल सत्याग्रहातही त्यांनी भाग घेतला होता.

5) पानकुंवर फिरोदिया :

सन 1923 मध्ये पानकुंवर चा जन्म बीड येथे झाला. त्यांचे वडील सुखलालजी कोटेचा जैन समाजातील प्रतिष्ठित नागरिक आणि निजामाच्या दरबारी वजन असलेले प्रसिद्ध गृहस्थ होते. पानकुंवरच्या मनावर लहानपणापासूनच देशप्रेमाचे आणि महात्माजींच्या तत्वज्ञानाचे संस्कार झालेले होते.तिसरीपर्यंत उर्दू शिक्षण झाल्यानंतर पुढील शिक्षणासाठी त्यांनी वर्ध्याला जाण्याचा हट्ट धरला. त्यासाठी वयाच्या तेराव्या वर्षी त्यांनी 13 दिवस उपोषण केले होते.वयाच्या अठराव्या वर्षी त्यांच्या विवाहाची बोलणी सुरू झाली.तेव्हा त्यांनी माझ्या सामाजिक आणि राजकीय कामाला ज्या कुटुंबात विरोध होणार नाही अशाच कुटुंबात वर शोधा असे स्पष्टपणे सांगितले होते.अहमदनगरचे प्रसिद्ध उद्योगपती भाऊसाहेब फिरोदिया यांचे चिरंजीव हस्तीमलजी यांच्याशी पानकुंवरबाईचा विवाह 1942 मध्ये झाला. निजामाच्या व रझाकारांच्या पाशवी सत्तेला तोंड देण्यासाठी भूमिगत चळवळ कार्यरत होती.त्यावेळी पानकुंवरनी शस्त्रास्त्रे जमविणे,संग्रामासाठी सर्वत्र फिरून निधी गोळा करणे,इत्यादी अनेक कामे केली. पुढे विनोबाजींच्या बरोबर हिंडून पदयात्रेत वीस दिवस सामील होत्या.

6) प्रतिभाताई वैशंपायन :

यांचा जन्म इंदूर येथे 1923 मध्ये पळणीटकर कुटुंबात झाला. 1942 च्या स्वातंत्र्य चळवळीचा प्रभाव मोठा होता.त्यातूनच भाऊसाहेब वैशंपायन यांच्या देशभक्तीपर कार्याने त्यांच्याकडे आकर्षिल्या गेल्या,आणि 1943 मध्ये त्यांच्याशी विवाह केला. गोविंद भाई श्राफ,विनोबा भावे यांच्या सहकार्याने 1944 मध्ये पुण्यातील कर्वे यांच्या शिक्षण संस्थेत शिक्षणासाठी दाखल झाल्या.त्यावेळी अण्णासाहेब कर्वे आणि बाया कर्वे यांच्या संपर्कात त्या आल्या. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात त्यांनी सत्याग्रह करणे,पत्रके वाटणे,चिठ्ठ्या पोहोचविणे इत्यादी कामे केली.

ISSN : 2278-9308
March, 2022

7) सुशिलाबाई दिवाण :

हैदराबाद मुक्तिसंग्रामाची गंगोत्री म्हणजे मराठवाड्यातील उस्मानाबाद जिल्ह्यातील ' हिप्परगा 'हे गाव. स्वामी रामानंद तीर्थ यांची कर्मभूमी. हिपरगा गावी सुशिलाबाई दिवाण यांनी काही वर्षे काम करून त्या आपल्या पतीसह लातूरला आल्या. ती त्यांची कर्मभूमी झाली. श्री दिवाणाचा स्वातंत्र्य चळवळीत मोठा सहभाग असल्याने त्यांना अनेक वेळा तुरुंगात जावे लागले.अशा प्रसंगी संसार सांभाळण्याची जबाबदारी सुशीला बाईंनी नोकरी करून पार पाडली. लातूरच्या नागरिकांच्या सहकार्याने महिला' विद्या मंदिर 'या मराठी शाळेची स्थापना केली. त्याचबरोबर राजकीय चळवळीत भाग घेऊन शाळा सांभाळण्याची जबाबदारी त्या पार पाडत होत्या.1948मध्ये हैदराबाद संस्थान निजामाच्या जोखडातून मुक्त झाले.त्यानंतरही सुशीलाबाईंचा सामाजिक कार्यात मोठा सहभाग होता.

सारांश :

स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात होता. त्यांच्या विचारांची देवाणघेवाण वाढत गेली.शिक्षण प्रसार, आधुनिक वाहतूक दळणवळणाची साधने, समाजसुधारकांचे प्रयत्न स्वीकार इत्यादींमुळे समाजजीवनावर जे परिणाम दिसून आले त्यातून स्त्री जीवनात स्थित्यंतरे घडून येत गेली. आपले प्रश्न, होणारा अन्याय त्याला तोंड देण्यासाठी स्त्री पुढे सरसावली. आपण दुर्लक्षित,उपेक्षित आहोत, आपल्या गुणांना, कौशल्यांना, बुद्धिमत्तेला,व्यक्तिमत्त्व विकासाला पुरेसा वाव मिळत नाही याची जाणीव स्त्रीला होत गेली. 1857 च्या स्वातंत्र्य लढ्यात राणी लक्ष्मीबाईची योगदान मोठे आहे. जगाच्या इतिहासात व भारतात दोन क्रांतिकारक घटना घडल्या.ज्या स्त्रियांना थोड्याफार प्रमाणात स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात उपयुक्त ठरल्या. पहिल्या महायुद्धकाळात पुरुष मोठ्या संख्येने सैन्यात भरती झाले. त्यांच्या अनुपस्थितीत त्यांच्या कामाची त्रुटी भरून काढण्याची जबाबदारी स्त्रियांवर येऊन पडली. स्त्रीयांचा पुरुषांच्या पारंपारिक क्षेत्रात प्रवेश झाला.याच काळात भारतात अहिंसा मार्गाने ब्रिटिशांची सत्ता धुडकावून स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी महात्मा गांधीजींचे प्रयत्न सुरु झाले होते. त्यांच्या कार्यात पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांचाही मोठ्या संख्येने सहभाग वाढत गेला. त्यांच्या कार्याची क्षेत्र विस्तारत गेले. स्त्रीयांनी मतदान वगैरे हक्क मिळवण्यासाठी चळवळ सुरू केली.1919 मध्ये स्त्रियांना मर्यादित प्रमाणात का होईना परंतु मतदानाचा हक्क प्राप्त झाला. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात तिचे कार्यक्षेत्र विस्तारत गेले. 1857 चा उठाव अयशस्वी झाल्यानंतर ब्रिटीशांविरुद्ध सशस्त्र संघर्षाचा मार्ग भारतीयांनी सोडून दिला.अनेक तरुण दहशतवादी क्रांतिकार्याकडे वळले.त्यांच्या कार्यात स्त्रीयांनी सहकार्य केले. त्याचा त्यासाठी त्यांना मोठा त्रास सहन करावा लागला. गांधी युगात सत्याग्रह आंदोलनात स्त्रिया मोठ्या संख्येने सहभागी होत गेल्या.त्यासाठी त्यांना तुरुंगवासही पत्करावा लागला. घराबाहेर स्त्री पडल्याने तिच्यात जागृती होत गेली. सातारा येथे प्रतिसरकारची स्थापना झाली.त्यात लीलाताई पाटील यांचे कार्य प्रभावी ठरले. स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झालेल्या त्यानंतर अनेक जबाबदारीच्या पदांवर कार्यरत झालेल्या महिला म्हणजे सरोजिनी नायडू, कमलादेवी चट्टोपाध्याय,अरुणा असफअली, विजयालक्ष्मी पंडित,श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे एक विशेष स्थान आढळते.

भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी केल्या जाणाऱ्या कार्यात तीव्रता यावी म्हणून जे प्रयत्न झाले त्यात आझाद हिंद फौजेची स्थान मोठे आहे यामध्ये महिलांनी सहभाग घेऊन प्रत्यक्ष लढाईत सहभाग घेतला.कॅप्टन लक्ष्मीबाई, जानकी दावर,इत्यादी झाशी रेजिमेंटच्या स्त्रिया जबाबदारी पेलून कार्य केलेल्या राण्या होत्या. डॉ. □नी बेझंटनी होमरूल लीगची स्थापना करून विविध पातळीवरुन कार्य केले. 1947 साली भारताला स्वातंत्र्यप्राप्ती झाली. परंतु हैदराबाद संस्थान सामील झाले नव्हते. त्या संस्थानात प्रजेवर होणाऱ्या अत्याचाराला विरोध करण्यासाठी जसे प्रयत्न झाले तसेच हैदराबाद मुक्ती संग्रामात महिलांनी भाग घेतला. तुरुंगवास भोगला, काहींनी आपले बलिदान केले.या संग्रामात दगडाबाई शेळके,आशाताई वाघमारे,गीताबाई चारठाणकर, सुशिलाबाई दिवाण, पानकुंवर फिरोदिया, प्रतिभाताई वंशपायन इत्यादींचे योगदान मोठे आहे.

संदर्भ :

१) कै. आ. कृ. वाघमारे,संघर्ष - खंड पहिला व दुसरा, लेखसंग्रह संपादक : स.मा.गर्गे
२)संपा. आ. कृ. वाघमारे, मराठवाडा विशेषांक (17 सप्टेंबर 1998)
३) अनंत भालेराव, हैद्राबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि मराठवाडा
४) वसंत पोतदार,हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम
5) द. ग.देशपांडे, संस्थान हैदराबादचे (स्वातंत्र्य आणि लोकस्थिती)
6)सेतू माधव पगडी,हैद्राबाद मुक्ती संग्राम आणि हुतात्मा
7) डॉ.अनिल कठारे,हैद्राबाद राज्याचा इतिहास

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist. Beed

…wahar Education Society's

Vaidyanath College, Parli Vaijnath Dist. Beed (MS)

(Affilated by Dr.Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad)

Interdisciplinary National Webinar

On

INDIAN WOMEN : PAST, PRESENT & FUTURE

Organized by

Department of History, Sociology, Zoology & IQAC

Certificate

This is to Certify that Prof./Dr./Ms./Mr. डॉ. प्रा. एस. एम. वांढरे

ॲड. हेवर्डे महा. आष्टी Chaired/Participated/Presented a paper

entitled हैद्राबाद स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचे योगदान

In the Interdisciplinary National Webinar organized by Department of History, Sociology, Zoology & IQAC, Vaidyanath College, Parli Vaijnath, Dist. Beed on 8 March, 2022.

Principal
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti, Tal. Ashti, Dist Beed

Dr. B.K.Shep	Dr. R.D.Rathod	Dr. V.B.Gaikwad	Dr. B.V.Kendre	Dr. D.V.Meshram
Crganising Secretary	Organising Secretary	Organising Secretary	IQAC, Co-ordinator	Principal

mahavir